

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Вікова та педагогічна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 10. *Виховання в різні фази онтогенезу*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (від 15.08.2023 р. №8)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Греса Н.В.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Особливості виховання в новонародженому віці та ранньому дитинстві.
2. Особливості виховання в дошкільному та молодшому шкільному віці.
3. Специфіка виховання в підлітковому та юнацькому віці.
4. Самовиховання та його основні етапи.

Рекомендована література

Основна

1. Власова О.І. Педагогічна психологія : навч. Посібник Київ :Либідь, 2005. 399 с.
(<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=b2aada1ce23e302407ae027269690a26>)
(<https://nadoest.com/vlasova-oi-pedagogichna-psihologiya-navch-posibnik-k-libide>)
2. Євтух М.Б., Лузік Е.В., Ладогубець Н.В., Ільїна Т.В. Педагогічна психологія : підручник Педагогічна психологія : підручник Київ : Кондор, 2015. 420 с.
(<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=efdf612e9f0af4fed8874aad426ba27b>)
(http://lib.khnu.km.ua/fond/NOV/new09_2016/452863.pdf)
3. Заброцький М.М. Вікова психологія: навч. посібник. Міжрегіональна академія управління персоналом. К.,1998. 92 с.
(http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/886/3abroc'kij.pdf)
4. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій) : навч. Посібник Київ : Центр учб. літ., 2016. 125 с.
(<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=be5203f4b34bd335a58fdc62ad20d02d>)
5. Скрипченко О.В., Долинська Л.В., Огороднійчук З.В. та ін. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник. К.: Каравела, 2008. 400 с.
(<http://194.44.152.155/elib/local/sk743646.pdf>)
6. Степанов О.М. Педагогічна психологія : навч. Посібник К. : Академвидав, 2011. 414 с.
(<https://academia-pc.com.ua/product/271>)
(<https://lib.univd.edu.ua/elcat/alog?tab=efdf612e9f0af4fed8874aad426ba27b>)
7. Токарева Н.М., Шамне А.В. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник Київ, 2017. 548 с.
(<http://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/handle/0564/1758>)

Додаткова

8. Гуцало Е.У Психологія вікового розвитку особистості. Курс лекцій Кіровоград: ТОВ „Імекс ЛДТ”, 2010. 216 с.
(https://wiki.cuspu.edu.ua/index.php/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0)

%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F %D0%93%D1%83%D1%86%D0%B0%D0%BB%D0%BE %D0%95.%D0%A3.)

9.Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістовні модулі, інформаційне забезпечення) : Навчально-методичний посібник.— Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. 330с.

(<https://nenc.gov.ua/education/wp-content/uploads/2017/05/%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%96-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F.pdf>)

%D0%92%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%96-

%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0-

%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F.pdf)

Інформаційні ресурси в Інтернеті

10.Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>

11.Пошукова система DOAJ <https://www.doaj.org/>

12.Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>

Текст лекції

1.Особливості виховання в новонародженому віці та ранньому дитинстві.

У психології виділені наступні етапи психічного розвитку: Від зачаття до моменту народження (пренатальний період); Дитячий вік (до 1 року); Раннє дитинство (з 1 року до 3 років); Дошкільний вік (з 3 до 7 років) і молодший шкільний вік (7-11 років); Підлітковий вік (11-15 років). Старший шкільний вік Юнацтво (15-18 років).

Період від зачаття до моменту народження. Формування психіки дитини починається задовго до його появи на світ. Вже в той момент, коли батьки планують появу дитини в сім'ї, починає формуватися життєвий сценарій, життєвий стиль, «Я-концепція». **Життєвий сценарій** - неусвідомлювана програма життя особистості, яка формується під впливом батьківського програмування (Е. Берн). **Життєвий стиль** - це значення, яке додає чоловік миру і самому собі, його цілі, спрямованість його устремлінь і ті підходи, які він використовує при вирішенні життєвих проблем (А. Адлер). **«Я - концепція»** - сукупність представлень особистості про себе, яка складається з когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів (К. Роджерс). Деякі жінки не можуть доносити дитину до призначеного строку, їх переслідують один викидень за іншим. Частенько безпліддя жінки має у своїй основі не фізіологічні, а психологічні причини. Зокрема, жінка, яка свідомо, а частіше неусвідомлено не хоче мати дитину, позбавляється від нього ще до народження. У такому разі твердження «не можу мати дитину» можна замінити висловлюванням «не хочу мати дитину». Освоєння жінкою ролі

матері ускладнене тим, що саме в цей період ставляться завдання професійного зростання і кар'єри. Усвідомлення своїх можливостей і пріоритетних завдань може сприяти сприятливішому проживанню конфлікту між цими сторонами життя жінки. Освоєння жінкою ролі матери ускладнене тим, що саме в цей період ставляться завдання професійного зростання і кар'єри. Усвідомлення своїх можливостей і пріоритетних завдань може сприяти сприятливішому мешканню конфлікту між цими сторонами життя жінки. На жінку можуть впливати батьківські установки. **Серед типових установок, які майбутня мати засвоює від своїх батьків, В.К. Лосева виділяє наступні: «Перш ніж заводити дітей, треба міцно стояти на ногах в матеріальному і професійному відношенні».** Культивування такої установки дозволяє батькам викликати у дочки відчуття власної незрілості і нереалізованості. Дочка довгий час відчуває себе залежною від батьків.

«Поява дитини приносить дуже багато клопоту і переживання». Батьки формують у дочки уявлення про те, що роль матери пов'язана перш за все з труднощами і не приносить радості. Тим самим формується негативне сприйняття материнської ролі. **«Ти ще сама дитина».** Дана установка пов'язана з бажанням батьків демонструвати свою перевагу над дочкою. **«Ти - егоїстка, а мати повинна жертвувати всім ради дітей».** Приховане значення цієї установки - мати повинна повністю відмовитися від своїх бажань. Підготовка до материнства полягає не в тому, щоб слідувати частенько нереалістичним вимогам батьків, а в тому, щоб переосмислити свій життєвий досвід, усвідомити почуття, які виникають в період підготовки до материнства. Таким чином, перше, що формує позитивну установку дитини на світ, - позитивні відчуття, які випробовують батьки, думаючи про нього на етапі планування вагітності.

Для благополуччя майбутньої дитини важливим є і те, як мати переносить вагітність. На стан вагітної жінки робить вплив цілий комплекс чинників : з одного боку, зростаючий плід вже з перших днів вагітності діє на її емоційний стан, а з іншою мати знаходиться у владі почуттів, обумовлених її уявленнями про вагітність і пологи, а також під дією на неї близьких. Якщо в сім'ї - спокій і розуміння, малюк відчуває себе так само комфортно, як і його мати. Якщо(його мати знаходиться в ситуації хронічного стресу, страху, то і дитина миттєво вбирає в себе ці почуття). В той же час уявлення про симбіотичну єдність матери і плоду, безпроблемне внутріутробне існування не відповідають дійсності. Ембріон - самостійна істота, що має досить сил для свого захисту. Мікропсихоаналітик А. Фанті замінив поняття «Внутріутробний симбіоз» на поняття «Внутріутробна війна», в якій періоди перемир'я порушуються конфліктами і боротьбою. Жінка, думаючи про дитину, відчуває не лише радість. Страх за своє життя («А раптом я помру під час пологів?»), незручності, дискомфорт під час вагітності і після народження дитини це лише деякі почуття, присутні у свідомості майбутньої матери. Амбивалентність материнських почуттів - це реальність, яку варто навчитися приймати. Вже в цей час малюк здатний вступати в контакт зі своїм соціальним і фізичним оточенням. Починаючи з 3-го тижня життя

плоду йде формування спинного і головного мозку, мережі сенсорних і рухових нервів. Перші реакції ембріона на 8-му тижні життя свідчать про початок функціонування нервової системи. Вже з 3-го місяця внутріутробного життя дитина починає рухати тілом і очима. В середині 4-го місяця вагітності руху дитини посилюються, і мати починає їх відчувати. На 7-му місяці з'являються численні рефлексі: дитина смокче свій великий палець, реагує на звуки, чує голос матері і з перших днів появи на світ упізнає його серед інших. Крім того слід звернути увагу батьків на збереження сприятливого душевного настрою в період усієї вагітності і максимальне використання можливостей цього етапу життя не лише для зміцнення плоду, але і для власного особистісного зростання і зміцнення подружніх стосунків. У психології для опису стану, який випробовує дитина в період пологів, використовується термін «первинна родова травма». Розлучення дитини з матір'ю, яка захищає і зігріває його своїм тілом, хворобливо для нього. Зустріч з чужим, холодним і незнайомим світом назавжди відображається в його пам'яті і є для нього першою травмою. Відриваючись від організму матері, дитина потрапляє в умови, що різко відрізняються від тих, в яких він знаходився раніше. Що не звук до відчуття своєї ваги, дитина з рідкого середовища потрапляє в повітряний простір, сила тяжіння навалюється на нього важким вантажем. На органи чуття обрушується потік звуків, світла, дотиків. Температура довкілля знижується, немовля робить перший самостійний вдих. Якби поряд з новонародженим не було дорослої людини, передусім, матері, то через декілька годин ця істота повинна була б загинути. Чим більше гуманізований процес народження, тим благополучніше буде життя дитини

Критерієм переходу від стадії новонародженості до стадії дитинства являється комплекс поживавлення, який проявляється в емоційно-позитивній реакції дитини(рухи, звуки) на дорослого. **Завдання дитячого віку - формування базової довіри до світу**, подолання почуття відокремленості і відчуження у безпосередньо-емоційному спілкуванні з матір'ю(провідний тип діяльності в цьому віці). Динаміка співвідношення між довірою і недовірою, «кількість віри і надії, винесеної з першого життєвого досвіду», визначається наявністю любові і ніжності, що проявляються в турботі про малюка. У одних культурах мати емоційно проявляє свої почуття, годує немовля завжди, коли він плаче, не сповиває його. У інших же культурах, навпаки, прийнято тугу сповивати, дати дитині покричати і поплакати, «щоб його легені були сильніші». Останній спосіб відходу характерний для радянської культури. Їм пояснюється особлива виразність очей радянських людей. Туго запелената дитина має основний спосіб зв'язку зі світом - через погляд. Якщо дитина відчуває свою непотрібність, у нього формується глибоке почуття недовіри світу, яке супроводжуватиме його усе життя.

Базою для розвитку особистості в цьому віці являється образ тілесного «Я». «Наявність тіла - це критерій істинності твердження »я існую«. (тілесні ігри з малюком) У тілесних іграх з дитиною мати допомагає йому відчути і емоційно відчути, прожити окремі частини його тіла у

контакті з її руками. Пальчики рук, голівка, долоньки дитини стають персонажами сюжетних ігор, наділяються ім'ям, виконують певну роль. Пестушки, потешки, пальчикові ігри передаються з покоління в покоління і є основою культурної програми освоєння простору тілесного »Я«. Дитина ще не може зрозуміти сенсу того, що говорить йому дорослий, але він чуйно уловлює настрій, придивляється до поведінки дорослого, маніпулює частинами свого тіла і відкриває завдяки дорослому себе. Важливе значення для формування особистості має домашній устрій сім'ї, ритми її життя, позиції, які займаємо кожен її член. Будинок повинен втілювати надійність, безпеку, передбачуваність для дитини. Розвиток потреби дітей в людині, (на другому півріччі життя прихильність до людей) в іншій людині, спочатку в матері, батьку, потім в товариші, другу, нарешті, в колективі і в суспільстві». Для цього необхідно з дитиною говорити, посміхатися, розповідати йому казки, не бентежачись тим, що дитя ще не все розуміє з того, що говорить йому дорослий.

Особливості виховання дітей у період до одного року

Основні закономірності особистісного розвитку	Особливості виховання дитини
<ul style="list-style-type: none"> - складаються передумови для подальшого розвитку особистості («передособистісні утворення»); - формується базова довіра до світу, подолання почуття роз'єднаності і відчуження в безпосередньо емоційному спілкуванні з матір'ю (провідний тип діяльності в цьому віці); - формується образ «тілесного Я» (вивчення власного тіла) 	<ul style="list-style-type: none"> - особливу увагу слід звертати не тільки на особливості харчування та фізичний комфорт немовляти, а й на постійне емоційне спілкування з ним (прояви ніжності, любові), оскільки розлука матері і дитини в перший рік життя зумовлює серйозні порушення в особистісному розвитку дитини і накладає відбиток на все її життя (глибоке підсвідоме почуття недовіри до світу); - практикувати тілесні ігри з дитиною, потішки, пальчикові ігри («Сорока-білобока»); - влаштувати психологічно сприятливий домашній побут: будинок має уособлювати надійність, безпеку, передбачуваність для дитини; - виховувати потребу дитини в людині: говорити, посміхатися, розповідати казки, не переймаючись тим, що вона ще не все розуміє з того, що говорить їй дорослий

Цікаві факти: Австро-американський психоаналітик Р. Спіте ввів в науковий обіг поняття «госпіталізм», чим описував численні симптоми порушення поведінки і затримку психічного і фізичного розвитку дітей, які

виховуються в дитячих установах. Незважаючи на те, що догляд, харчування, гігієнічні умови в цих установах відповідали нормам, відсоток смертності був дуже великим. Відзначено, що здатність дитини любити оточення тісно пов'язана з тим, скільки любові вона отримала сама і в якій формі вона виражалася.

Професор О. Янов описував одну зі своїх пацієнток, які виховувалися в сирітському притулку. Вона часто кричала, лежачи в ліжечку і намагаючись привернути до себе увагу, але ніхто не приходив до неї на допомогу. Потім її фізичні відчуття притупилися, і вона сама заколисувала себе. Незабаром це увійшло в звичку. Прокидаючись, вона відчувала дискомфорт, починала кричати, але швидко придушувала свої почуття і мовчки лежала в ліжечку, що стало типовою емоційною реакцією. Згодом жінка розповідала: «Я замикалася в собі, намагалася відмовитися від світу, відчуючи дивне заціпеніння. Все в мені ніби завмерло, і я перебувала в якомусь напівсонному стані, навіть коли спала».

Раніше в слов'янській культурі було прийнято туго сповивати немовлят («щоб дитина покричала і легені були сильнішими»). Така дитина змушена була мати єдиний спосіб зв'язку зі світом — через погляд, оскільки всі рухи її були обмежені. Наслідком цього, як вважають деякі вчені, стала особлива виразність очей, що так характерна слов'янам.

Перехідний період між дитинством і раннім дитинством називають кризою 1 року. Як всякий криза, він пов'язаний зі сплеском самостійності, появою афективних реакцій. Афективні спалахи у дитини зазвичай виникають, коли дорослі не розуміють його бажань, його слів, його жестів і міміки, або розуміють, але не виконують те, що він хоче.

При переході до другого року життя багато дітей починають проявляти непослух. Воно виражається в тому, що дитина з дивовижною завзятістю починає повторювати ті дії, які дорослі заборонили йому виконувати. Причина даної поведінки полягає в тому, що дитина починає активно вивчати навколишній світ і отримує задоволення від вироблених їм самим ефектів. У той же самий час його бажання наштовхується на нерозуміння й опір дорослих. У відповідь на пряму заборону з боку дорослого дитина починає проявляти впертість і наполегливо намагається повторювати саме те, що йому забороняється. Це є форма протесту дитини проти неадекватної поведінки дорослого по відношенню. Іноді у відповідь на заборону дитина починає вередувати, плакати, кидається на підлогу, поводить демонстративно неслухняно. Цей онтогенетически перший життєвий криза є ознака розвитку дитини, її готовність перейти на наступний рівень зрілості.

Дитина і раніше була знайома зі словом «не можна», але в кризовий період воно набуває особливої актуальності. Афективні реакції при черговому «не можна» або «ні» можуть досягати значної сили: деякі діти пронизливо кричать, падають на підлогу, б'ють по ньому руками і ногами. Найчастіше поява сильних афектів у дитини пов'язане з певним стилем виховання в сім'ї. Це або зайвий тиск, не допускає навіть невеликих проявів самостійності, або непослідовність у вимогах дорослих, коли сьогодні

можна, а завтра не можна, або можна при бабусі, а при папі - ні в якому разі.

Встановлення нових стосунків з дитиною, надання йому деякої самостійності, тобто більшої свободи дій в допустимих межах, нарешті, терпіння і витримка близьких дорослих пом'якшують криза, допомагають дитині позбутися гострих емоційних реакцій.

Отже, однорічна дитина, вступаючи в новий період - раннє дитинство, - вже багато що може: він ходить; виконує різні дії з предметами; його дії і сприйняття можна організувати за допомогою мови, так як він розуміє звернені до нього слова дорослих. Він починає говорити і, хоча його мова незрозуміла більшості оточуючих, його можливості спілкування з близькими людьми значно розширюються. Центральним новоутворенням даного вікового періоду є потреба в спілкуванні з дорослим, що забезпечує пізнавальний і емоційний розвиток дитини. З психолого-педагогічної точки зору ранній дитячий вік (від одного року до трьох років) є одним з ключових у житті дитини і багато в чому визначає його майбутнє психологічний розвиток. Цей вік пов'язаний з трьома фундаментальними життєвими надбаннями дитини: прямоходінням, мовним спілкуванням і предметною діяльністю.

Прямоходіння забезпечує дитині широку орієнтацію в просторі, постійний приплив необхідної для його розвитку нової інформації. Мовне спілкування дозволяє дитині засвоювати знання, формувати необхідні вміння та навички через спілкування з дорослим. Предметна діяльність безпосередньо розвиває здібності дитини, особливо його ручні рухи. Кожен з цих факторів незамінний, а всі вони, разом узяті, достатні для повноцінного психічного розвитку маленької людини, що росте. На третьому році життя спостерігаються перші ознаки формування у дітей статевої поведінки через наслідування. Дитина починає більше наслідувати дорослому однієї з ним статі, причому своїм батькам діти наслідують частіше, ніж іншим дорослим. Дитина здатна вже до вичленовування власних дій із спільної діяльності з дорослим, що відбивається у мові: «Вова дає їсти», «Наливає води Тата», а пізніше: «Я граю», «Я йду гуляти ». Усвідомлення особистих дій стає передумовою нового сплеску самостійності і готують наступний перехідний період - криза 3 років. Емоційність дитини пов'язана з процесом сприйняття. Він емоційно реагує тільки на те, що безпосередньо сприймає. Дитина гостро переживає неприємну процедуру в кабінеті лікаря, але вже через кілька хвилин спокійний і жваво цікавиться новою обстановкою. Він не здатний засмучуватися через те, що в майбутньому його очікують неприємності, і його неможливо порадувати тим, що через 5 днів йому щось подарують. Бажання дитини нестійкі і швидко минулі, він не може їх стримувати; обмежують їх тільки покарання і заохочення дорослих. Всі бажання володіють однаковою силою: в ранньому дитинстві відсутня супідрядність мотивів. Це легко спостерігати в ситуації вибору. Якщо дитину 2-3 років попросити вибрати собі одну з кількох нових іграшок, він буде довго розглядати і перебирати їх. Потім все-таки вибере одну, але після наступної прохання - піти з нею в іншу кімнату - знову почне коливатися.

Поклавши іграшку на місце, він буде перебирати інші, поки його не відведуть від цих однаково його притягують речей. Вибрати, зупинитися на чомусь одному дитина ще не може - він не в змозі прийняти рішення. Для раннього віку характерні яскраві емоційні реакції, пов'язані з безпосередніми бажаннями дитини. В кінці цього періоду, при наближенні до кризи 3 років, спостерігаються афективні реакції на труднощі, з якими стикається дитина. Він намагається щось зробити самостійно, але у нього не виходить. У такій ситуації цілком імовірна емоційний спалах. Наприклад, дитина не може відкрити двері в кімнату і починає бити по ній руками і ногами, щось вигукуючи. Причиною гніву або плачу може бути і відсутність уваги до нього з боку близьких дорослих, зайнятих своїми справами, ревності до брата чи сестри і т.п. Афективні спалахи найкраще гасяться тоді, коли дорослі досить спокійно на них реагують, а по можливості - взагалі ігнорують. В іншому випадку, особливу увагу дорослих діє як позитивне підкріплення: дитина швидко помічає, що вмовляння та інші приємні моменти в спілкуванні з родичами слідує за його сльозами, і починає вередувати частіше, щоб цього домогтися. Крім того, дитини раннього віку легко відвернути. Якщо він дійсно засмучений, дорослому досить показати йому улюблену або нову іграшку, запропонувати зайнятися з ним чимось цікавим - і дитина, у якої одне бажання легко змінюється іншим, миттєво переключається і з задоволенням займається новою справою. Розвиток емоційної сфери дитини визначає прогрес інших особистісно значущих властивостей - здатності до спілкування, розвиток самостійності і самосвідомості та інших. Спілкування. Розвиток емоційної сфери залежить від характеру спілкування дитини з дорослими і однолітками. У спілкуванні з близькими дорослими, які допомагають дитині пізнавати світ «дорослих» предметів, переважають мотиви співробітництва, хоча зберігається і чисто емоційне спілкування, необхідне на всіх вікових етапах. Крім емоційного тепла, дитина чекає від дорослого участі у всіх своїх справах, спільного вирішення будь-якої задачі, будь то освоєння столових приладів або будівництво вежі з кубиків. Спілкування з іншими дітьми в ранньому дитинстві звичайно тільки з'являється і не стає ще повноцінним. На другому році життя при наближенні однолітка дитина відчуває занепокоєння, може перервати свої заняття і кинутися під захист матері. У віці близько 18-20 місяців у дітей виникають перші безпосередні взаємодії з партнерами по грі. Починаючи з цього віку, діти прагнуть більше грати один з одним. На третьому році дитина вже спокійно грає поруч з іншою дитиною, але моменти спільної гри короточасні, ні про які правила гри мови бути не може. Найкраще дітям вдаються такого типу «гри», як спільні стрибки на ліжку. Якщо маленької дитина відвідує ясла, він змушений більш тісно спілкуватися з однолітками і отримує в цьому плані більший досвід, ніж ті, хто виховується вдома. Але й «ясельні» діти не позбавлені від вікових труднощів у спілкуванні. Вони можуть проявляти агресивність - штовхнути, вдарити іншу дитину, особливо якщо той якось ущемив їх інтереси, скажімо, спробував заволодіти привабливою іграшкою. Дитина раннього віку,

спілкуючись з дітьми, завжди виходить зі своїх власних бажань, абсолютно не враховуючи бажання іншого. Він егоцентричний. Проте, спілкування з однолітками корисно і теж сприяє емоційному розвитку дитини, хоча і не в тій мірі, що спілкування з дорослими.

Самосвідомість. Розвиток емоційної сфери дитини тісно пов'язане з зароджуються в цей час самосвідомістю. Приблизно в 2 роки дитина починає впізнавати себе в дзеркалі. Американські психологи провели такий експеримент: дітей підводили до дзеркала, потім непомітно торкалися носа кожної дитини, залишаючи на ньому плямочка червоної фарби. Знову подивившись у дзеркало, діти до 2 років ніяк не реагували на свої забруднені носи, що не відносячи до себе червоні плями, побачені в дзеркалі. А більшість дворічних дітей, побачивши своє відображення, доторкалися пальцями до носа, - отже, впізнавали себе. Впізнавання себе - найпростіша, первинна форма самосвідомості. Новий етап у розвитку самосвідомості починається, коли дитина називає себе - спочатку по імені, в третій особі. Потім, до трьох років, з'являється займенник «я». До трьох років у дитини з'являється і первинна самооцінка - усвідомлення не тільки свого «я», але того, що «я хороший», «я дуже хороший», «я хороший і більше ніякої». Це чисто емоційне освіту, що не містить раціональних компонентів (тому важко назвати його самооцінкою у власному розумінні цього слова). Воно ґрунтується на потреби дитини в емоційній безпеці, прийняття, тому самооцінка завжди максимально завищена. Дитина високо оцінює себе незалежно від того, як він реально надходить - добре чи погано. Так, наприклад, син відомого дитячого психолога Мухіної, обходячи кімнату, робив те, що йому заборонялося, - брав бабусині ліки та інші речі. Поклавши їх на місце, він із задоволенням констатував: «Тепер хороший». Опинившись з батьками в поїзді, він плюнув з верхньої полиці. Мама повідомила йому, що вона про це думає, і запитала, що потрібно сказати. Хлопчик тихо, для себе промовив: «Молодець я», - а потім голосно, для дорослих: «Більше не буду». Приблизно в цей же час проявляється потреба в самостійності. Своє право на незалежну поведінку діти починають активно відстоювати в заяві «я - сам», коли будь-хто з дорослих намагається їм допомогти, наприклад в практичній діяльності. У період від півтора до двох років дітьми починають засвоюватися норми поведінки, наприклад, необхідність бути акуратним, стримувати свою агресію, бути слухняним і т. п. За відповідності власної поведінки заданою ззовні нормі діти відчують задоволення, а при невідповідності - засмучуються. Приблизно до кінця другого року життя багато дітей явно переживають, якщо їм чомусь не вдається виконати будь-яка вимога або прохання дорослого. З появою самосвідомості поступово розвивається здатність дитини до емпатії - розуміння емоційного стану іншої людини. Після півтора років від народження у дітей можна спостерігати явне прагнення втішити засмученого людини, обійняти, поцілувати його, дати йому іграшку або що-небудь смачне. Психологічний стан іншої людини здатні зрозуміти вже двох - літні діти.

Ділові якості. Опановуючи ходьбою, багато півторарічні діти

спеціально шукають або штучно створюють собі перешкоди, долають ними ж придумані труднощі. Вони підіймаються на гірки, коли цілком можна їх обійти, на сходинки, коли в цьому немає необхідності, на предмети меблів, ходять туди, де шлях закритий. Все це доставляє дитині задоволення і свідчить про зародження наполегливості та цілеспрямованості. При переході з другого на третій рік життя відкривається можливість для формування у дитини одного з найбільш корисних ділових якостей - потреби в досягненні успіхів. Першим і, очевидно, найбільш раннім проявом цієї потреби у дітей є приписування дитиною своїх успіхів і невдач будь-яким об'єктивним або суб'єктивним обставинам, наприклад прикладеним зусиллям. Для того щоб піднятися на цей ступінь мотиваційно-особистісного розвитку, дитина повинна вміти пояснити свої успіхи посиленнями на власні психологічні якості та здібності. У нього для цього повинна скластися певна самооцінка. Психологічні новоутворення раннього віку просувають дитини на новий рівень розвитку. Починається перехідний період - криза 3 років. Криза 3 років - кордон між раннім та дошкільним дитинством - один з найбільш важких моментів у житті дитини. Це руйнування, перегляд старої системи соціальних відносин. Дитина, відділяючись від дорослих, намагається встановити з ними нові, більш глибокі відносини. Зміна позиції дитини, зростання його самостійності та активності, вимагають від близьких дорослих своєчасної перебудови. Якщо ж нові відносини з дитиною не складаються, його, самостійність постійно обмежується, у дитини виникають власне кризові явища. Психологічні прояви кризи 3 років.

Л.С. Виготський описує 7 характеристик кризи 3 років. Перша з них - негативізм. Головним мотивом дії дитини в цьому випадку стає зробити навпаки, тобто прямо протилежне тому, що йому сказали. Дитина дає негативну реакцію не на саме дію, яку він відмовляється виконувати, а на вимогу або прохання дорослого. Негативізм вибірковий: дитина ігнорує вимоги одного члена сім'ї або однієї виховательки, а з іншими досить слухняний. На перший погляд здається, що так поводить неслухняна дитина будь-якого віку. Але при звичайному непослуху він чогось не робить тому, що саме цього йому робити і не хочеться - повертатися додому з вулиці, чистити зуби або лягати вчасно спати. Якщо ж йому запропонувати інше заняття, цікаве та приємне для нього, він тут же погодиться. При негативізмі події розвиваються інакше. Наприклад, хлопчик з тривалою кризою вирішив малювати, але замість очікуваного відмови отримав схвалення батьків. З одного боку, малювати йому хочеться, з іншого - ще більше хочеться зробити навпаки. Хлопчик знайшов вихід з цього складного становища: розплакавшись, він зажадав, щоб малювати йому заборонили. Після виконання цього бажання він із задоволенням взявся за малюнок. Друга характеристика кризи 3 років - упертість. Це реакція дитини, який наполягає на чомусь не тому, що йому цього дуже хочеться, а тому, що він сам про це сказав дорослим і вимагає, щоб з його думкою рахувалися. Його початкове рішення визначає всі його поведінку, і відмовитися від цього рішення навіть при обставинах, що змінилися дитина не може. Упертість - не

наполегливість, з якою дитина домагається бажаного. Уперта дитина наполягає на тому, чого йому не так вже сильно хочеться, або зовсім не хочеться, або давно перехотілося. Припустимо, дитину звуть додому і він відмовляється йти з вулиці. Заявивши, що він буде кататися на велосипеді, він дійсно буде продовжувати кружляти по двору, чим би його ні спокушали (іграшкою, десертом, гостями), хоча і з абсолютно похмурим виглядом. У перехідний період може з'явитися норовистість. Вона спрямована не проти конкретного дорослого, а проти всієї склалася в ранньому дитинстві системи відносин, проти прийнятих в сім'ї норм виховання. Дитина прагне наполягти на своїх бажаннях і незадоволений всім, що йому пропонують і роблять інші. Яскраво проявляється тенденція до самостійності: дитина хоче все робити сам, вирішувати сам. В принципі, це позитивне явище, але під час кризи гіпертрофована тенденція до самостійності призводить до свавілля, вона часто неадекватна можливостей дитини і викликає додаткові конфлікти з дорослими. У деяких дітей конфлікти з батьками стають регулярними, вони як би постійно перебувають у стані війни з дорослими. У цих випадках говорять про протест-бунт. У сім'ї з єдиною дитиною може з'явитися деспотизм. Дитина жорстко проявляє свою владу над оточуючими його дорослими, диктуючи, що він буде їсти, а що не буде, може мама піти з дому чи ні і т.д. Якщо в сім'ї декілька дітей, замість деспотизму зазвичай виникають ревності: та ж тенденція до влади тут виступає як джерело ревнивого, нетерпимого ставлення до інших дітей, які не мають майже ніяких прав в сім'ї, з точки зору юного деспота. Цікава характеристика кризи 3 років, яка буде притаманна всім наступним перехідним періодам - знецінення в очах дитини знецінюється те, що було звично, цікаво, дорого раніше, 3-річна дитина може почати лаятися (знецінюються старі правила поведінки), відкинути або навіть зламати улюблену іграшку, запропоновану не вчасно (знецінюються старі прихильності до речей) і т. п. Всі ці явища свідчать про те, що у дитини змінюється ставлення до інших людей і до самого себе. Він психологічно відокремлюється від близьких дорослих. Це важливий етап у емансипації дитини; не менше бурхливий етап чекає його надалі - у підлітковому віці. До віку близько трьох років у дитини можна помітити прояви внутрішньої емоційної життя, наявність певних рис характеру, здібностей до різних видів діяльності, соціальних потреб у спілкуванні, в досягненні успіхів, у схваленні, в самостійності, в лідируванні. У цьому віці помітним буває прояв волі деякими дітьми. У ранньому дитинстві дитина активно пізнає світ оточуючих його предметів, разом з дорослими освоює способи дій з ними. Його провідна діяльність - предметно-маніпулятивна, в рамках якої виникають перші примітивні ігри. До трьох років з'являються особисті дії і свідомість «Я сам» - центральне новоутворення цього періоду. Виникає емоційна завищена самооцінка. У три роки поведінка дитини починає мотивуватися не тільки змістом ситуації, в яку він занурений, але й відносинами з іншими людьми.

Раннє дитинство (від 1 до 3 років)

<i>Основні закономірності</i>	<i>Особливості виховання дитини</i>
-------------------------------	-------------------------------------

<i>особистісного розвитку</i>	
<p>з'являється бажання діяти незалежно від дорослого;</p> <ul style="list-style-type: none"> - відбувається пристосування до перших норм, обмежень і заборон; - з півтора року починає формуватися здатність до емпатії та співпраці; - з'являється усвідомлення приналежності до певної статі; - формується усвідомлення себе як незалежного суб'єкта (дитина все частіше використовує в мовленні займенники «я», «моє») 	<ul style="list-style-type: none"> - розвивати навички контролю над своїми емоціями; - формувати здатність до охайності та дисципліни, ставлячи перед дитиною узгоджені чіткі вимоги (чітко виокремити, що можна, а що ні); - підтримувати ініціативність та самостійність дитини, залучаючи її до участі в одяганні, умиванні, харчуванні, інакше до початку дошкільного віку замість бажаної незалежності у дитини сформується невпевненість в собі; - розвивати вміння знайти собі заняття і організувати свій час; - допомагати дитині зрозуміти вплив наслідків її поведінки на оточення (не забувати про зворотній зв'язок, що виражається в похвалі або в м'якому осуді), обговорюючи при цьому не особистість дитини, а її конкретні дії; - активізувати предметно-маніпулятивну діяльність дитини (провідну в цьому віці) з метою ознайомлення з правильними діями; - стимулювати прояви емпатії дитини, показуючи власний приклад (дитина має бачити прояви співчуття членів сім'ї одне до одного); - здійснювати гендерне виховання, пояснюючи дитині властиві для хлопчиків чи дівчаток форми поведінки; - підтримувати бажання дитини віднайти своє місце в навколишньому світі (звертатися до дитини «А хто це тут сидить?», «Хто до нас прийшов?» тощо)

Цікаві факти: Дослідження Л. С. Виготського показали, що діти раннього віку часто відмовляються повторювати фрази, що повідомляють те, що суперечить безпосередньому їх сприйняттю. У експериментах ученого дівчинка раннього віку відмовилася повторювати слова «Таня йде» в той час, як Таня перед її очима сиділа на місці. Отже, впродовж раннього дитинства поведінка дитини характеризується ситуативністю, є «польовою» (визначається зовнішніми предметами і

ситуаціями, які потрапляють в поле зору дитини), а не «вольовою» (О. М. Леонтьєв).

На консультацію до психолога прийшла мама з проханням пояснити, чому її син протягом тижня знову і знову просить прочитати казку про Машу і трьох ведмедів. Під час бесіди мама розповіла, що після народження молодшої сестри хлопчика переселили зі свого ліжечка в кімнату до бабусі. Хлопчик переживав почуття ревності, образи, пов'язане, в тому числі з втратою власного, вже обжитого місця. Сюжет казки, дії персонажів і те, чим вона закінчилася, мабуть, давали йому можливість зняти ту напругу, яку він відчував.

2. Особливості виховання в дошкільному та молодшому шкільному віці.

Дошкільне дитинство - великий відрізок життя дитини. Умови життя в цей час розширюються: рамки родини розсовуються до меж вулиці, міста. Дитина відкриває для себе світ людських відносин, різних видів діяльності. Він відчуває сильне бажання включитися в цю доросле життя, що, звичайно, йому ще недоступно. Крім того, не менш сильно він прагне і до самостійності. З цієї суперечності народжується рольова гра - самостійна діяльність дітей, що моделює життя дорослих. Дошкільний вік, за визначенням О.М. Леонтьєва - це «період первинного фактичного складу особистості». Саме в цей час відбувається становлення основних особистісних механізмів та утворень, які визначають наступний особистісний розвиток.

Компоненти особистісного розвитку. З точки зору формування дитини як особистості весь дошкільний вік можна розділити на три частини. Перша з них належить до віку три-чотири роки і переважно пов'язана із зміцненням емоційної саморегуляції. Друга охоплює вік від чотирьох до п'яти років і стосується моральної саморегуляції, а третя належить до віку близько шести років і включає формування ділових особистісних якостей дитини.

Емоційна сфера. Для дошкільного дитинства характерна в цілому спокійна емоційність, відсутність сильних афективних спалахів і конфліктів з незначних приводів. У ранньому дитинстві протягом емоційного життя дитини обумовлювали особливості тієї конкретної ситуації, в яку він був включений: має він привабливим предметом або не може його отримати, успішно він діє з іграшками або у нього нічого не виходить, допомагає йому дорослий чи ні і т.д. У дошкільному віці відбувається перехід від бажань, спрямованих на предмети сприймають ситуації, до бажань, пов'язаних з представляються предметами. Дії дитини вже не пов'язані прямо з привабливим предметом, а будуються на основі уявлень про предмет, про бажаний результат, про можливості його досягти в найближчому майбутньому. Поява уявлень дає можливість дитині відволіктися від безпосередньої ситуації, у нього виникають переживання, з нею не пов'язані, і одномоментні труднощі сприймаються не так гостро. Вся діяльність дошкільника є емоційно насиченою. Все, у що включається дитина - гра, малювання, ліплення, конструювання, підготовка до школи, допомога мамі в

домашніх справах і т.д., - повинно мати емоційне забарвлення, інакше діяльність не відбудеться або швидко зруйнується. Дитина, в силу свого віку, просто не здатний робити те, що йому нецікаво. Розширюється коло емоцій, властивих дитині. Особливо важлива поява у дошкільнят таких емоцій як співчуття іншому, співпереживання, - без них неможливі спільна діяльність і складні форми спілкування дітей. Механізм виникнення емоційних станів. Емоції, пов'язані з поданням, виникають на основі механізму емоційного передбачення. Ще до того як дошкільник почне діяти, у нього з'являється емоційний образ, що відображає і майбутній результат, і його оцінку з боку дорослих. Якщо він передбачає результат, що не відповідає прийнятим нормам виховання, можливе несхвалення або покарання, у нього виникає тривожність-емоційний стан, здатне загальмувати небажані для оточуючих дії. Передбачення корисного результату дій і викликана цим високої оцінки з боку близьких дорослих пов'язане з позитивними емоціями, додатково стимулює поведінку дитини. Таким чином, в дошкільному віці відбувається зміщення афекту з кінця до початку діяльності. Емоційний образ стає першою ланкою в структурі поведінки. Механізм емоційної передбачення наслідків діяльності лежить в основі емоційної регуляції дій дитини.

Контроль емоційних станів. Стимуванню безпосередніх спонукань дитини сприяє присутність дорослого або інших дітей. Спочатку дитині потрібно, щоб хтось був поруч, контролював його поведінку, а залишившись один, він веде себе більш вільно, імпульсивно. Потім, у міру розвитку плану уявлень, він починає стримуватися при уявному контролі: образ іншої людини допомагає йому регулювати свою поведінку.

Структура емоційних процесів. Змінюється в цей період і структура емоційних процесів. У ранньому дитинстві до їх складу були включені вегетативні і моторні реакції: переживаючи образ, дитина плакала, кидався на диван, закриваючи обличчя руками, або хаотично рухався, викрикуючи незв'язні слова, його дихання було нерівним, пульс частим, в гніві він червонів, кричав, стискав кулаки, міг зламати підвернувся під руку річ, вдарити і т.д. Ці реакції зберігаються і у дошкільнят, хоча зовнішнє вираження емоцій стає у дітей більш стриманим. У структуру емоційних процесів, крім вегетативних і моторних компонентів, входять тепер складні форми сприйняття, образного мислення, уяви. Дитина починає радіти і засмучуватися не тільки з приводу того, що він робить в даний момент, але і з приводу того, що йому належить зробити. Переживання стають складніше і глибше.

Мотиваційна сфера. Найважливішим особистісним механізмом, що формується в цьому періоді, вважається супідрядність мотивів. Всі бажання дитини раннього віку були однаково сильні. Якщо різні бажання виникали одночасно, дитина опинявся в майже нерозв'язним для нього ситуації вибору. Мотиви дошкільника набувають різну силу і значимість. Уже в молодшому дошкільному віці дитина порівняно легко може прийняти рішення в ситуації вибору одного предмета з декількох. Незабаром він вже може придушити свої безпосередні спонукання, наприклад не реагувати на привабливий

предмет. Це стає можливим завдяки більш сильним мотивами, які виконують роль «обмежувачів». Найбільш сильний мотив для дошкільника - заохочення, отримання нагороди. Більш слабкий - покарання (у спілкуванні з дітьми це, в першу чергу, виключення з гри), ще слабкіше - власну обіцянку дитини. Вимагати від дітей обіцянок не тільки марно, але й шкідливо, так як вони не виконуються, а ряд невиконаних запевнень і клятв підкріплює такі особистісні риси, як необов'язковість і безтурботність. Найбільш слабким виявляється пряму заборону якихось дій дитину, не посилене іншими додатковими мотивами, хоча якраз на заборону дорослі часто покладають великі надії.

Структура мотиваційної системи. У цей період починає складатися індивідуальна мотиваційна система дитини. Різноманітні мотиви, властиві йому, здобувають відносну стабільність. Серед мотивів, що володіють різною силою і значущістю для дитини, виділяються домінуючі мотиви - переважні в мотиваційній ієрархії. Довго спостерігаючи за поведінкою старшого дошкільника, можна визначити, які мотиви для нього найбільш характерні. Одна дитина постійно змагається з однолітками, намагаючись лідирувати і в усьому бути першим, у нього домінує престижна (егоїстична) мотивація. Інший, навпаки, намагається всім допомогти; інтереси дитячої групи, загальні ігри, радості і турботи для нього - головне. Це - колективіст з альтруїстичної мотивацією. Для третього важливе кожне «серйозне» заняття в дитячому садку, кожен вимогу, зауваження вихователя, що виступає в ролі вчителя, - у нього вже з'явилися широкі соціальні мотиви, сильним виявився мотив досягнення успіху. Для такої дитини значуще не стільки «що робити», скільки «як робити»: старанно, під керівництвом дорослого, отримуючи вказівки та оцінки. Деякі дітей захоплені справою, але зовсім по-іншому: хтось занурений у процес малювання, когось не відірвеш від конструкторів. У них переважає інтерес до змісту діяльності. У дітей з формується ієрархічною системою домінування ще не цілком стійко, воно може проявлятися по-різному в різних умовах. Побудова стабільної мотиваційної системи, що почалася в цей час, буде завершуватися у молодшому шкільному та підлітковому віці.

Види особистісних мотивів. Життя дошкільника набагато різноманітніше, ніж життя в ранньому віці. Дитина включається в нові системи відносин, нові види діяльності. З'являються, відповідно, і нові мотиви. Це мотиви, пов'язані з формується самооцінкою, самолюбством, - мотиви досягнення успіху, змагання, суперництва; мотиви, пов'язані з засвоюються в цей час моральними нормами, і деякі інші. Мотив досягнення успіхів. Як практично йде розвиток мотивації досягнення успіхів у дошкільному дитинстві? Багато дітей вже в ранньому віці відзначають свої успіхи чи невдачі в діяльності відповідними емоційними реакціями на них. Більшість дітей дошкільного віку просто констатують досягнутий результат; деякі сприймають успіх чи невдачу, відповідно, з позитивними і негативними емоціями. На мотивацію і ефективність виконуваних дитиною дій впливають ті окремі удачі і невдачі, з якими він стикається. Молодші дошкільнята не

дуже чутливі до цього фактору. Аж до трьох-чотирирічного віку діти, ймовірно, ще не здатні оцінити підсумок своєї діяльності як успіх чи невдачу. Середні дошкільники вже переживають успіх і невдачі. Якщо успіх впливає позитивно на роботу дитини, то невдача - завжди негативно: вона не стимулює продовження діяльності і прояви наполегливості. Припустимо, дитина намагається зробити аплікацію з кольорового паперу. Йому вдалося вирізати щось, віддалено нагадує квітку, і, задоволений результатом, він з ентузіазмом починає його приклеювати до картону. Якщо ж тут його спіткає невдача - клей то зовсім не капає, то б'є фонтаном і весь папір покриває липка калюжка, - дитина все кидає, не бажаючи ні виправляти, ні переробляти заново роботу. Для старших дошкільнят успіх залишається сильним стимулом, але багатьох з них спонукає до діяльності і невдачі. Після невдачі вони намагаються подолати виниклі труднощі, добитися потрібного результату і не збираються «здаватися».

Мотиви спілкування. У старшому дошкільному віці отримують подальший розвиток мотиви спілкування, в силу яких дитина прагне встановити і розширити контакти з оточуючими людьми. Спілкуванню належить особлива роль у розвитку особистості дошкільника. Знаючи історію і зміст міжособистісних контактів дитини в дошкільному віці, характер спілкування при включенні дитини в різні види спільної діяльності, ми можемо багато чого зрозуміти в його становленні як особистості.

У дошкільному дитинстві, як і в дитинстві і ранньому віці, одну з головних ролей в особистісному розвитку дитини як і раніше грає матір. Характер її спілкування з дитиною визначає формування у нього тих чи інших особистісних якостей. Бажання заслужити похвалу і схвалення з боку матері та інших дорослих, встановити і зберегти добрі відносини з людьми є для дитини одним з найбільш значущих мотивів міжособистісної поведінки. У старшому дошкільному віці мотивом міжособистісного спілкування стає прагнення до визнання і схвалення з боку оточуючих людей. З даної якості виростають потреба в досягненні успіхів, цілеспрямованість, почуття впевненості в собі, самостійність і багато інших.

Мотив самоствердження. Іншим не менш важливим мотивом виступає прагнення до самоствердження. У дошкільнят розвивається потреба в хорошому до себе ставленні з боку оточуючих людей, бажання бути зрозумілим і прийнятим ними. У сюжетно-рольових іграх дітей мотив самоствердження реалізується в тому, що дитина прагне взяти на себе головну роль, керувати іншими, не боїться вступити в змагання і в що б те не стало прагне в ньому здобути перемогу.

Індивідуальність. Під основними, або базовими, якостями особистості розуміються ті, які починають оформлятися в ранньому дитинстві, досить скоро закріплюються і утворюють стійку індивідуальність людини. Це фундаментальні риси особистості, домінуючі мотиви і потреби. Основні особистісні якості є стійкими тому, що їх розвиток залежить від генотипових, біологічно обумовлених властивостей організму. До числа таких особистісних якостей відносяться, наприклад, екстраверсія і інтроверсія,

тривожність і довіру, емоційність і товариськість, невротичність та інші. Вони складаються і закріплюються у дитини в дошкільному віці, в умовах взаємодії факторів генотипу і середовища.

Механізми формування індивідуальності. Розвиток особистості дитини в дошкільному віці відбувається на основі прямого наслідування оточуючим людям, особливо дорослим і одноліткам. Наслідування супроводжується закріпленням спостережуваних форм поведінки спочатку у вигляді зовнішніх наслідувальних реакцій, а потім - у формі демонстрованих якостей особистості.

Морально-етичної селективністю наслідування в цьому віці не володіє, тому діти з однаковою легкістю можуть засвоювати як хороші, так і погані зразки поведінки. Особливу роль в особистісному розвитку дитини відіграє сприйняття і оцінка дитиною своїх батьків. Ті з батьків, хто є хорошим об'єктом для наслідування і одночасно викликає до себе позитивне ставлення дитини, здатні чинити на його психологію і поведінку найбільш сильний вплив. Найпомітніше вплив батьки роблять на дітей у віці від трьох до восьми років, причому між хлопчиками і дівчатками є певні відмінності. У дівчаток психологічний вплив батьків починає відчуватися раніше і триває довше, ніж у хлопчиків. Хлопчики значно змінюються під впливом батьків в проміжку часу від п'яти до семи років, тобто на три роки менше.

Формування характеру. У молодшому і середньому дошкільному дитинстві триває формування характеру дитини. Він складається під впливом спостережуваного дітьми характерного поведінки дорослих. У ці ж роки починають оформлятися такі важливі особистісні якості, як ініціативність, воля, незалежність.

Формування етичних норм. Дошкільник починає засвоювати етичні норми, прийняті в суспільстві. Він вчиться оцінювати вчинки з точки зору норм моралі, підпорядковувати свою поведінку цим нормам, у нього з'являються етичні переживання.

У молодшому дошкільному віці дитина здатна оцінити тільки чужі вчинки - інших дітей або літературних героїв, не вміючи оцінити свої власні. Сприймаючи казку, молодший дошкільник не усвідомлює причини свого ставлення до різних персонажів, він глобально оцінює їх як хороших чи поганих. Цьому сприяє і побудова найбільш простих дитячих казок: заєць завжди позитивний герой, а вовк - обов'язково негативний. Дитина переносить своє загальне емоційне ставлення до персонажа на його конкретні вчинки, і виявляється, що всі дії зайця схвалюються тому, що він хороший, а вовк надходить погано, тому що він сам поганий. Поступово емоційне ставлення і етична оцінка починають диференціюватися. У середньому дошкільному віці дитина оцінює дії героя незалежно від того, як він до нього ставиться, і може обґрунтувати свою оцінку, виходячи з взаємин персонажів казки. Скажімо, у казці «Іван-царевич і сірий вовк» Іван-царевич поводить себе по-дитячому безпосередньо, це - позитивний, привабливий образ, з яким дитина себе ідентифікує. Але його вчинки, що йдуть врозріз з мудрими порадами вовка, оцінюються як «погані» і «неправильні». У старших

дошкільників емоційне ставлення до героя казки визначається етичною оцінкою його дій. Діти починають судити про вчинки не тільки за їх результатами, а й за мотивами; їх займають такі складні етичні питання, як справедливість нагороди, відплата за заподіяне зло і т.п. У другій половині дошкільного дитинства дитина набуває здатність оцінювати свою поведінку, намагається діяти у відповідності з тими моральними нормами, які він засвоює. Виникає первинне почуття обов'язку, що виявляється в найбільш простих ситуаціях. Воно виростає з почуття задоволення, яке відчуває дитина, зробивши похвальний вчинок, і почуття незручності після несхвалюваних дорослими дій. Починають дотримуватися елементарні етичні норми у відносинах з дітьми, хоча і вибірково. Дитина може безкорисливо допомагати одноліткам, яким симпатизує, і проявляти щедрість по відношенню до того, хто викликав у нього співчуття. Засвоєння етичних норм протікає швидше при певних відносинах в сім'ї. Діти беруть стиль поведінки і установки дорослих. У спілкуванні з безумовно люблячими їх батьками вони отримують не тільки позитивні або негативні емоційні реакції на свої вчинки, а й пояснення, чому одні дії слід вважати хорошими, а інші поганими. Все це призводить до більш раннього усвідомлення етичних норм поведінки.

Самосвідомість. Самосвідомість формується до кінця дошкільного віку завдяки інтенсивному інтелектуальному й особистісному розвитку, воно зазвичай вважається центральним новоутворенням дошкільного дитинства.

Типи самооцінки. М.И.Лісіна простежила розвиток самосвідомості дошкільників залежно від особливостей сімейного виховання. Діти з точними уявленнями про себе виховуються в сім'ях, такі батьки приділяють їм досить багато часу; позитивно оцінюють їх фізичні та розумові дані, але не вважають рівень їх розвитку вище, ніж у більшості однолітків; прогнозують гарну успішність у школі. Цих дітей часто заохочують, але не подарунками; карають, в основному, відмовою від спілкування. Діти із заниженими уявленнями про себе ростуть у сім'ях, в яких з ними не займаються, але вимагають послуху; низько оцінюють, часто дорікають, карають, іноді - при сторонніх; не очікують від них успіхів у школі і значних досягнень у подальшому житті. Дітей із завищеними уявленнями про себе в сім'ях вважають більш розвиненими, ніж їх ровесників; часто заохочують, в тому числі подарунками, хвалять при інших дітях і дорослих і рідко карають. Батьки впевнені в тому, що в школі вони будуть відмінниками.

Лінії розвитку самосвідомості. Можна виділити кілька ліній розвитку самосвідомості: самооцінка, усвідомлення своїх переживань, статеві ідентифікація, усвідомлення себе в часі та ін. Власне самооцінка з'являється в другій половині дошкільного періоду на основі первісної чисто емоційної самооцінки («я хороший») і раціональної оцінки чужої поведінки. Дитина набуває спочатку вміння оцінювати дії інших дітей, а потім - власні дії, моральні якості і вміння. Самооцінка в ранньому віці практично завжди збігається з зовнішньою оцінкою, насамперед - оцінкою близьких дорослих. Оцінюючи практичні вміння, 5-річна дитина перебільшує свої досягнення.

До 6 років зберігається завищена самооцінка, але в цей час діти хвалять себе вже не в такій відкритій формі, як раніше. Чи не менше половини їх суджень про свої успіхи містять якесь обґрунтування. До 7 років у більшості самооцінка умінь стає більш адекватною. В цілому самооцінка дошкільника дуже висока, що допомагає йому освоювати нові види діяльності, без сумнівів і страху включатися в заняття навчального типу при підготовці до школи. Ще одна лінія розвитку самосвідомості - усвідомлення своїх переживань. У першій половині дошкільного дитинства дитина, маючи різноманітні переживання, не усвідомлює їх. Його емоції і почуття можна було б передати так: «мені радісно», «мені стало сумно». Наприкінці дошкільного віку він орієнтується у своїх емоційних станах і може висловити їх словами: «я радий», «я засмучений», «я сердитий». Для цього періоду характерна статеві ідентифікація: дитина усвідомлює себе як хлопчика чи дівчинку. Діти набувають уявлення про відповідні стилі поведінки. Більшість хлопчиків намагаються бути сильними, сміливими, мужніми, не плакати від болю або образи; багато дівчатка - акуратними, діловитими в побуті і м'якими або кокетливо-примхливими в спілкуванні. До кінця дошкільного віку хлопчики і дівчатка грають не в усі ігри разом, у них з'являються специфічні гри - тільки для хлопчиків і тільки для дівчаток. Починається усвідомлення себе в часі. У 6-7 років дитина пам'ятає себе в минулому, усвідомлює в сьогоденні і представляє себе в майбутньому: «коли я був маленьким», «коли виросту великий». Таким чином дошкільне дитинство - період пізнання світу людських відносин. Дитина моделює їх у сюжетно-рольовій грі, яка стає для нього провідною діяльністю. Граючи, він вчиться спілкуватися з однолітками. Дошкільне дитинство - період творчості. Дитина освоює мову, у нього з'являється творча уява. У дошкільника своя, особлива логіка мислення, що підкоряється динаміці образних уявлень. Це період первісного становлення особистості. Виникнення емоційного передбачення наслідків своєї поведінки, самооцінки, ускладнення і усвідомлення переживань, збагачення новими почуттями і мотивами емоційно-потребностної сфери - ось неповний перелік особливостей, характерних для особистісного розвитку дошкільника. Центральними новоутвореннями цього віку можна вважати супідрядність мотивів і самосвідомість.

Дошкільний вік (від 3 до 7 років)

Основні закономірності особистісного розвитку	Особливості виховання дитини
<ul style="list-style-type: none"> -формується спостережливість, естетичні смаки; - підвищується самостійність (криза трьох років «Я сам»), прагнення до самоствердження; -з'являються більш зрілі форми 	<ul style="list-style-type: none"> - всіляко підтримувати дитину в її самоствердженні, інакше замість бажаної ініціативності в дитини сформується почуття провини й залежності; - показувати дитині соціально сприйнятливі зразки поведінки, пояснювати моральні норми,

<p>взаємин як з дорослими, так і з однолітками;</p> <ul style="list-style-type: none"> - розвивається моральна свідомість: становлення моральних почуттів і моральних суджень; - розвивається ставлення до себе, своїх дій, самооцінка; - формуються основи довільної поведінки, для якої характерні стійкість, неситуативність, відповідність зовнішніх вчинків внутрішній позиції. 	<p>підкріплюючи власним прикладом, вчити враховувати погляди та стан інших людей («Не шуми, бабуса відпочиває»);</p> <ul style="list-style-type: none"> - обговорювати і створювати різні моральні ситуації, використовуючи слова типу: «неправий», «хороший», «добрий», навчаючи ставити себе на місце іншого; - стимулювати сюжетно-рольові ігри дітей, оскільки вони розвивають ініціативу дитини, здатність підкорятися правилам, прагнення дотримуватися етичних норм і правил спілкування; - підкреслювати позитивні якості дитини, підтримувати її у починаннях, відзначати досягнення, а не фіксувати тільки невдачі, оскільки тільки таке ставлення дорослих стане основою позитивної самооцінки дитини.
---	--

Цікаві факти.

Всі знають, як діти дошкільного віку люблять жалітися дорослим на те, як їхній товариш щось не так зробив або сказав. Психологи пов'язують це не з жорстокістю і намаганням нашкодити товаришу, а з прагненням переконатися в правильності засвоєння моральних норм. Дітям важливо знати, наскільки правильно вони засвоїли ті чи інші еталони поведінки.

Якщо Ви поспостерігаєте за дітьми, які граються на вулиці, то побачите, що три-чотирирічні малюки ще не здатні до спільних ігор, кожен з гравців прагне встановити свій ігровий простір. Старші ж діти домовляються про хід і зміст гри, введенням жеребкування підпорядковують індивідуальні бажання загальним правилам, що свідчить про підпорядкування моральним нормам та соціальним установкам.

Російський поет і прозаїк М. Ю. Лермонтов в романі «Герой нашого часу» описав ситуацію, яка яскраво свідчить про те, що зовнішня, соціальна оцінка поступово стає внутрішньою самооцінкою дитини: «Така була моя доля з самого дитинства. Всі бачили на моєму обличчі ознаки поганих якостей, яких не було, але їх приписували — і вони народилися. Я був скромний — мене звинувачували в лукавстві: я став потайливий. Я глибоко відчував добро і зло; ніхто мене не пестив, всі ображали: я став злопам'ятний; я був похмурий, інші діти — веселі й балакучі; я відчував себе вищим за них — мене ставили нижче. Я став заздрісний. Я був готовий любити весь світ — мене ніхто не зрозумів, я навчився ненавидіти. Я говорив правду — мені не вірили; я почав обманювати».

Молодший шкільний вік. Особистість молодшого школяра відзначається системою властивостей, яких не було у дошкільника. Ці властивості належать до новоутворень особистості молодшого школяра. Ними

виступають довільність, внутрішній план дій та рефлексія. На їх основі розвивається теоретичне мислення, без якого подальше навчання буде утрудненим (В. В. Давидов, Д. Б. Ельконін).

Довільність полягає у саморегуляції поведінки відповідно до вимог дорослих. Вона забезпечує постановку цілей діяльності, пошук засобів їх досягнення з подоланням перешкод на цьому шляху. Довільність молодшого школяра найбільшою мірою виявляється у сфері навчання.

Внутрішній план дій дозволяє планувати й продумувати наперед хід виконання діяльності й підбирати все необхідне для цього; усно розв'язувати задачі; давати словесні звіти про виконане. Наприклад, на уроках праці після повідомлення теми вчитель просить учнів розкласти на парті необхідні матеріали, потім діти прослуховують порядок наступної роботи і тільки тепер розпочинають виготовлення виробу. Такий порядок роботи привчає дітей продумувати наперед усі умови виконання діяльності. Уміння пояснити свої дії, аргументувати їх, знайти й виправити помилки лежать в основі рефлексії – здатності до об'єктивного аналізу власної поведінки відповідно до вимог діяльності.

Розвиток особистості молодшого школяра відбувається у складній системі його взаємин з батьками, вчителем, ровесниками та іншими дітьми. Найавторитетнішою особою для молодшого школяра є вчитель. Тому взаємини з ровесниками опосередковані ставленням вчителя. Найбільшою популярністю у класі користуються відмінники, учні з високою навчальною успішністю і – навпаки (О. В. Киричук). У класі з'являються окремі мікрогрупи, об'єднані взаємними симпатіями.

У процесі взаємин ускладнюється моральна поведінка: учень засвоює систему моральних норм, по-різному будуючи свою поведінку в різних напрямках взаємин. Це свідчить про достатню керованість і контрольованість моральної поведінки молодшого школяра. Деякі нові моральні норми молодший школяр розуміє формально, тому вчителю необхідно добиватись, щоб учень не просто знав цю норму, але й користувався нею у відповідних ситуаціях.

Провідні потреби молодшого школяра – пізнавальні.

Самооцінка молодшого школяра включає такі її різновиди: ретроспективна (об'єктом є поведінка у минулому), актуальна (теперішня поведінка), перспективна (уявлення про можливості). За мірою адекватності самооцінка буває завищеною, адекватною і заниженою. За мірою стабільності – стабільною та нестабільною (А. І. Ліпкіна, А. В. Захарова). Найчастіше самооцінка молодших школярів відзначається зниженою стабільністю; вона конкретна, ситуативна, залежить від оцінок учителя. Рівень домагань формується, насамперед, на основі досягнутих успіхів і невдач у попередній діяльності. Стійкий неуспіх у навчанні призводить до втрати дитиною віри у свої сили, впевненості, швидко виникають небажані деформації особистості. Тому вчителю початкової школи необхідно працювати над створенням для всіх учнів ситуацій успіху.

Першокласники схильні переоцінювати власні моральні якості й недооцінювати їх у своїх однолітків. Проте з віком вони стають більш самокритичними.

Характер молодшого школяра знаходиться на етапі індивідуальної невизначеності. Так, більшість учнів мають однотипні прояви характеру: життєрадісність, доброзичливість, допитливість та безпосередність вираження своїх почуттів та ставлень. У негативному варіанті спостерігається вередливість, імпульсивність, упертість. Більш чітко у поведінці дітей виявляються особливості їхнього темпераменту, зумовлені властивостями нервової системи.

ВИСНОВКИ про особистість молодшого школяра:

- новоутвореннями особистості молодшого школяра виступають довільність, внутрішній план дій та рефлексія;
- розвиток особистості молодшого школяра відбувається у складній системі його взаємин з батьками, вчителем, ровесниками та іншими дітьми;
- провідні потреби молодшого школяра – пізнавальні;
- учень засвоює систему моральних норм, по-різному будуючи свою поведінку в різних напрямках взаємин;
- самооцінка молодших школярів відзначається зниженою стабільністю й залежить від оцінок учителя.

Емоційно-вольова сфера. В емоційній сфері молодшого школяра зростає стриманість, переважає бадьорий, життєрадісний настрій учня, дитина проявляє інтерес та доброзичливість до оточуючих. Водночас емоції молодшого школяра ще дуже бурхливі, дитина легко втрачає рівновагу, виходить з себе, схильна до афектів (Л. С. Славіна). Основним джерелом емоцій є навчальна та ігрова діяльність. Інтенсивно формуються вищі почуття (В. О. Сухомлинський). Особливу роль відіграють інтелектуальні емоції, найтісніше пов'язані із навчальною діяльністю: здивування, сумнів, переживання нового, радість пізнання.

Моральні почуття виявляються у формі симпатії, дружби, товариськості, обов'язку, гуманності. Порівняння переживань своїх з переживаннями оточуючих сприяє розвитку усвідомленості своїх емоцій. Учень чекає від оточуючих поваги, визнання і розуміння, різко негативно реагує на приниження його гідності.

При порушеннях емоційної сфери дитина може виявляти грубість, впертість, запальність, забіякуватість та інші форми емоційної невірноваженості. Найчастіше причинами цього є розходження між завищеним рівнем домагань та реальними можливостями його реалізації.

Вольові якості молодших школярів є основою їх систематичного навчання і водночас розвиваються завдяки йому. Воля молодшого школяра відзначається достатньо високим рівнем довільності, яка дозволяє йому усвідомлювати й виконувати обов'язкові завдання, підпорядкувати їм свою активність, керувати пізнавальними процесами, виконувати складні

інструкції та вимоги дорослих. У школярів з'являється особлива вольова дія – вчинок, орієнтований на інтереси оточуючих людей.

Зростає вимогливість до себе та інших, розширюється сфера усвідомлення обов'язків, розуміння необхідності їх виконання. Прояви волі молодшого школяра значною мірою залежать від ситуації, вимагають зовнішньої підтримки з боку дорослого. Тому в початковій школі необхідно створити атмосферу чітких вимог і правил поведінки, спокійно-позитивний соціально-психологічний клімат. У цей період у дітей формуються такі вольові риси характеру, як цілеспрямованість, організованість, стриманість, дисциплінованість, наполегливість тощо.

ВИСНОВКИ про емоційно-вольові процеси молодшого школяра:

- в емоційній сфері дитини зростає стриманість, переважає бадьорий, життєрадісний настрій;
- основним джерелом емоцій дитини є навчальна та ігрова діяльність.
- інтенсивно формуються вищі почуття (інтелектуальні, моральні, естетичні);
- вольові якості дітей є основою їх систематичного навчання і водночас розвиваються завдяки йому;
- у дитини з'являється особлива вольова дія – вчинок, орієнтований на інтереси оточуючих людей;
- прояви волі молодшого школяра помітно залежать від ситуації, вимагають зовнішньої підтримки з боку дорослого.

Самосвідомість – новоутворення особистості підлітка. Зміни у самосвідомості становлять основні новоутворення у психіці підлітка, який починає усвідомлювати себе як особистість – члена суспільства і учасника міжособистісних відносин. Глибокі зміни в структурі особистості підлітка зумовлюють його особливу чутливість до засвоєння норм, цінностей та способів поведінки, притаманних світу дорослих. Відбувається переорієнтація з норм і цінностей дитячого світу на дорослий, вироблення особистісних утворень, які відіграють вирішальну роль в оволодінні дитиною позицією дорослого (Д. І. Фельдштейн).

Підліток не одразу усвідомлює зміни у своїх переживаннях і поведінці як прояви дорослості. До кінця підліткового віку виникає центральне новоутворення у самосвідомості підлітка – почуття дорослості, що виявляється в прагненні бути й вважатись дорослим. При цьому почуття дорослості характеризується суперечливістю. Воно не могло б бути достатньо сильним, якщо б підліток був однозначно впевненим у своїй дорослості. Він усвідомлює, що не зовсім ще дорослий, в нього є багато дитячих рис. Проте він очікує від оточуючих підтримки свого прагнення, розуміння своїх складних переживань.

Почуття дорослості не зводиться до бажання наслідувати дорослих, хоч це й справді трапляється у поведінці підлітків. Дорослість суб'єктивно пов'язується підлітком не так з наслідуванням, як з входженням у світ дорослих (Д. І. Фельдштейн). Підліток намагається зайняти місце дорослого в системі реальних стосунків між людьми, тому для нього зовнішні атрибути

дорослості (самостійність, незалежність, мужність, сміливість, одяг) важливі, передусім, у зв'язку з цією соціальною позицією.

Провідною діяльністю, в якій формується центральне новоутворення особистості підлітка, виступає інтимно-особистісне спілкування. Воно відзначається такими якостями, як позитивна емоційна забарвленість, довірливість, рівноправність його учасників. Спілкування такої якості може розгортатись, як у відносинах з дорослими, так і з ровесниками. Проте в реальності дорослий набагато гірше готовий до спілкування такої якості, ніж ровесник. Ось чому спілкування з ровесниками набуває для підлітка особливої значущості. Там він може повною мірою відчувати себе дорослим – самостійним і незалежним. Підліток усвідомлює своє право на повагу, самостійність, довіру з боку оточуючих. У нього виникає інтерес до своєї індивідуальності, роздуми про себе. Джерелом інтересу є прагнення відповідати вимогам оточуючих, усвідомити свої недоліки, що заважають спілкуванню (Н. І. Гуткіна). Тому провідна функція самосвідомості підлітка – соціально-регуляторна.

Розвиток самосвідомості підлітка особливо інтенсивно відбувається у процесі спілкування та взаємодії з ровесниками, які виступають об'єктом порівняння і зразком.

Іншим важливим фактором розвитку самосвідомості є навчальна діяльність. Підліток найкраще усвідомлює свої властивості, пов'язані з навчанням, у процесі якого відбувається систематичне оцінювання поведінки й діяльності учня. Часто самооцінка позитивних якостей і рівень домагань підлітка завищені. Такі підлітки схильні до афектів – емоційних вибухів, зокрема, коли вчитель ставить йому оцінки, нижчі за очікувані. Водночас, учні дуже швидко відгукуються на доброзичливі звертання, на позитивні оцінки вчителя. При психологічно неправильному оцінюванні вчителем діяльності підлітків в останніх виникають недовіра, образливість, підвищена чутливість до будь-яких оцінок. Підлітки гостро потребують доброзичливої і тактовної підтримки з боку дорослих, яка б допомагала втілювати їхні прагнення до самостійності.

Підлітки адекватніше оцінюють інших, ніж себе, орієнтовані на позитивні якості оточуючих. Поступово вони навчаються тонко виділяти особистісні риси людини – спочатку зовнішні, а потім внутрішні.

Підлітки перебільшено чутливі до критики з боку ровесників. Найбільш важливі для них висока оцінка і добре ставлення товаришів, їхнє схвалення. Якщо підліток не впевнений у позитивному ставленні до себе ровесників, то боїться виглядати не «на висоті», у нього виникає несміливість, невпевненість.

Для підліткового віку властиве прагнення до подолання своїх недоліків, у зв'язку з яким виникає самовиховання, спроби управління власною поведінкою. Підліток приймає рішення виховати у себе певну рису, або позбутись якоїсь з них, проте реалізувати своє рішення йому не завжди вдається, оскільки ще немає розвиненої волі.

Дитячі мрії про майбутнє у підлітка змінюються роздумами про нього з врахуванням своїх можливостей.

ВИСНОВКИ про самосвідомість як новоутворення особистості підлітка:

- підліток починає усвідомлювати себе як особистість – члена суспільства і учасника міжособистісних взаємин;
- центральне новоутворення у самосвідомості підлітка – почуття дорослості, що виявляється в прагненні бути й вважатись дорослим;
- провідною діяльністю, в якій формується центральне новоутворення особистості підлітка, виступає інтимно-особистісне спілкування;
- провідна функція самосвідомості підлітка – соціально-регуляторна;
- для підлітка властиве прагнення до подолання своїх недоліків, у зв'язку з яким виникає самовиховання.

Вступ у життя дорослих підліток розуміє, насамперед, як нові права у відносинах з дорослим. Внаслідок цього у підлітка загострюється почуття власної гідності, прагнення до рівноправних стосунків без обмежень самостійності. Підліток добивається, щоб дорослий визнав його і поважав.

Перехід до нового типу взаємин складний, як для підлітка, так і для дорослого. Його гальмують такі моменти:

- підліток, як і раніше, залишається учнем;
- цілковита його матеріальна залежність;
- звичка дорослих контролювати поведінку дитини і страх перед самостійністю підлітка;
- прояви у підлітка дитячих рис, відсутність справжньої самостійності.

Незважаючи на перелічені труднощі, саме дорослий повинен стати ініціатором змін у відносинах з підлітком. При відсутності таких змін дитина або залишиться непідготовленою до дорослого життя і страждатиме у майбутньому інфантизмом, або виникатимуть бурхливі міжособистісні конфлікти дорослих і підлітка.

Отже, основною причиною міжособистісних конфліктів за участю підлітка є суперечність між ставленням дорослого до підлітка як до дитини і уявленням підлітка про міру власної дорослості. Протест дитини виникає у формі неслухняності, грубості, впертості, агресивності. Ці ж прояви були присутні й у попередніх вікових кризах.

Проте у підлітковому віці вони мають особливо яскравий, глибокий характер, оскільки можливості підлітка в діяльності й поведінці розширюються. При неадекватному реагуванні дорослих на конфлікт з підлітком він стає відчуженим, безконтрольним, некерованим, відмовляється від спілкування.

Подолання конфлікту лежить через знаходження тієї міри самостійності підлітка, яка відповідала б його можливостям, суспільним вимогам до нього і дозволяла б дорослому впливати на нього. Рекомендується організація змістовної співпраці дорослого і підлітка з властивими для неї взаєморозумінням, взаємоповагою, взаємодопомогою.

Спілкування з ровесниками – особлива і окрема сфера життя підлітка, надзвичайно важлива для нього. Ці відносини будуються на принципах рівності, справедливості й тому забезпечують оптимальні умови для

зміцнення почуття дорослості у підлітка. Основою для спілкування виступає спільність потреб, цінностей, прагнень, інтересів, переживань.

Найважливіша потреба підлітка – прагнення до спільної діяльності з ровесниками й бажання бути визнаним, прийнятим товаришем. Слід мати на увазі й ту обставину, що для підлітків важливо не просто бути разом з однолітками, вони прагнуть зайняти в їх середовищі те становище, яке б відповідало їхнім домаганням. Для одних це бажання бути лідером, для інших – користуватись авторитетом у якійсь справі, треті намагаються знайти близького друга.

Сказане пояснює, з одного боку, підвищений конформізм підлітків щодо компаній однолітків і, з другого – їхню недисциплінованість і навіть правопорушення через невміння домогтись бажаного становища в таких компаніях.

Мотиви спілкування з товаришами проходять певні стадії розвитку:

5 клас – домінує недиференційоване бажання бути серед однолітків, гратися з ними, щось разом робити;

6 клас – основним стає прагнення підлітка зайняти певний статус у колективі;

7–8 клас – виникає потреба підлітка в автономії в групі однолітків та пошук визнання цінності власної особистості в їхніх очах.

Дослідження свідчать, що саме фрустрація потреби бути значущим серед товаришів у багатьох підлітків спричинює найважчі негативні переживання (С. К. Масгутова), призводить до появи девіантної поведінки.

Конфлікти з ровесниками підліток сприймає дуже болісно, шукає друзів за межами школи, серед випадкових знайомих. Прагнучи завоювати визнання, демонструє свою індивідуальність, але не завжди вдало і прийнятно. Найбільше підлітки цінують такі якості один одного, як товариськість, кмітливість і знання, сміливість, самоволодіння.

Популярність підлітка у класі забезпечується:

- наявністю позитивних якостей, які клас цінує;
- ціннісною єдністю підлітка і класу;
- адекватною або ледь зниженою самооцінкою.

Статус підлітка у класі змінюється порівняно із молодшим школярем. Учні, які раніше були популярними на підставі рівня успішності й поведінки, тепер перестають бути такими. Учні, які користувались авторитетом серед однокласників, втрачають його, якщо діють з позиції наказів, зверхньо.

У процесі спілкування з однолітками у підлітка активно формуються моральні норми, характерні для відносин між дорослими – на основі «кодексу товариськості», де високо цінуються повага, рівність, відданість, чесність і засуджуються недотримання домовленостей, відмова у допомозі, егоїзм, жадібність, прагнення до переваги, приниження інших, відсутність власної думки, невміння постояти за себе. Розвивається вміння підлітків орієнтуватись на вимоги товаришів, здатність до взаєморозуміння.

Особливого значення набуває дружба. Підлітки прагнуть дружити з тими, хто користується повагою, авторитетом, вирізняється своєю

індивідуальністю (знаннями, сміливістю, дорослим виглядом і манерами, самостійністю тощо).

Відбувається пошук друга. Спочатку коло претендентів на звання друга досить широке, суперечливе, строкате і нестійке. Для здійснення вибору важливими факторами є спільність захоплень, зближення інтересів, взаєморозуміння. Дружба впливає на розвиток особистості підлітка, виконуючи такі функції:

- виступає джерелом виникнення нових інтересів;
- розвиток самооцінки і самовдосконалення на основі того, що товариш слугує зразком;
- забезпечує досвід взаєморозуміння і взаємопідтримки;
- можливість висловлення своїх думок, мрій, планів і порівняння їх з товаришами;
- формування переконань у дискусіях та в обговореннях;
- формування рефлексивного ставлення до взаємин;
- формування ідеалу дружби;
- пізнання внутрішнього світу свого та інших людей;
- набуття вмінь впливати на поведінку іншого;
- оволодіння практикою особистих взаємин.

Окремо слід зупинитись на розвитку взаємин між хлопчиками і дівчатками.

У 5–6 класах позначається нерівномірність розвитку хлопчиків і дівчаток. Виникає інтерес до протилежної статі й до власної зовнішності. У хлопців інтерес до дівчат проявляється у зачіпанні дівчат, глузуванні. Тобто інтерес поєднується з відчуженістю.

У 6–7 класах підлітки обговорюють питання «хто кому подобається», характерні обмін «новинами» особистого змісту, довірливі розмови з друзями.

У 7–8 класах виникають різностатеві мікрогрупи, дружба дівчат і хлопців. Характерні страждання від байдужості однолітка протилежної статі, який викликав інтерес, подобається; страх перед відмовою того, хто подобається. Хлопці й дівчата влаштовують побачення, спільно проводять дозвілля.

У різностатевих відносинах формується спостережливість, увага до внутрішнього світу людини, проникливість, бажання бути кращим. Таким чином, у підлітковому віці спілкування з ровесниками має величезне значення для формування особистості.

ВИСНОВКИ про взаємини підлітка з оточуючими:

- у взаєминах із дорослими у підлітка загострюється почуття власної гідності, прагнення до рівноправних стосунків;
- дорослий повинен стати ініціатором змін у взаєминах із підлітком;
- основною причиною міжособистісних конфліктів є суперечність між ставленням дорослого до підлітка як до дитини і уявленням підлітка про міру власної дорослості;
- подолання конфлікту лежить через знаходження тієї міри самостійності підлітка, яка відповідала б його можливостям, суспільним вимогам до нього і дозволяла б дорослому впливати на нього;

- спілкування з ровесниками – особлива і окрема сфера життя підлітка, надзвичайно важлива для розвитку його особистості;
- найважливіша потреба підлітка – прагнення до спільної діяльності з ровесниками й бажання бути визнаним, прийнятим товаришем.

Розвиток самосвідомості старшокласника. Самосвідомість старшокласника відзначається егоцентризмом, який відіграє позитивну роль. Він дозволяє молодій людині відкрити свій унікальний внутрішній світ, співвідносячи його із зовнішнім світом, спонукає до осмислення свого місця у дійсності й сприяє становленню світогляду.

Важливим фактором формування самосвідомості стає стать особистості. Почуття дорослості координується у свідомості старшокласника із чоловічою чи жіночою роллю. Інтенсивно розвивається сприймання себе як особи певної статі з характерними потребами, мотивами, ціннісними орієнтаціями, ставленнями до представників протилежної статі та відповідними формами поведінки (І. В. Дубровіна). Розвиток самосвідомості в цей віковий період відбувається у таких основних напрямках (за В. С. Мерліним):

- 1) Усвідомлення самототожності (розмежування «я» – не «я» та його наступність у часовій особистісній перспективі);
- 2) «Я» – суб'єкт діяльності (виникає ще з 3-х років, коли малюк усвідомлює себе як джерело дій, заявляючи «я сам»);
- 3) Усвідомлення своїх психічних якостей (власної індивідуальності);
- 4) Засвоєння системи соціально-моральних самооцінок.

Формування особистісної ідентичності становить надзвичайно важливий напрям розвитку самосвідомості старшокласника, для якого властива загострена потреба переосмислення свого «Я», пов'язана, по-перше, із різкими й бурхливими змінами зовнішності, появою нових переживань (криза ідентичності, за Е. Еріксоном), а по-друге, із перспективами життєвого самовизначення та вибором професії (Г. К. Радчук).

У молодих людей виникає увага до власного тіла і до змін у ньому, боляче сприймаються будь-які зовнішні недоліки (низький зріст, повнота, дитячі риси). Вони намагаються бути дорослим, насамперед, ззовні.

Посилюється самопостереження, рефлексія власних переживань, інтерес до внутрішнього світу людини взагалі. Образ «Я» виступає у варіантах: реальне «Я» (яким є тепер), динамічне «Я» (намагаюсь бути), ідеальне «Я» (яким слід бути), фантастичне «Я» (хотів би бути).

Змінюються критерії самоаналізу. Якщо підліток орієнтується на пошук своїх неповторних рис, то юнаки – на особливості свого положення серед інших людей. Глибина самоаналізу залежить від соціальних (тип навчального закладу, де навчається юнак), індивідуально-типологічних (екстраверт, чи інтроверт), біографічних (умови сімейного виховання) факторів.

Вдалий пошук свого «Я» призводить до самоприйняття особистості старшокласника, а невдалий – до самозаперечення, самовідторгнення, яку Е.Еріксон назвав «неадекватною ідентичністю». Розвиток останньої може йти за такими основними напрямками: відмова від глибокого і довірливого спілкування, уникнення тісних взаємовідносин з іншими; деформація

особистісного часу, неспроможність будувати життєві плани, страх стати дорослим, страх змін; блокування реалізації продуктивних, творчих здібностей, невідання мобілізувати свої внутрішні ресурси й зосередитися на якійсь одній, основній діяльності; відмова від самовизначення і вибір негативних зразків для наслідування. Самооцінка у ранній юності стає більш диференційованою, раціональною, аргументованою і є результатом психічної активності старшокласника у таких основних формах:

- Порівняння досягнутого з очікуваним («я знаю і тому отримав високу оцінку»). Деформація цього способу самооцінки проявляється у тому, що юнаки створюють невинуваті штучні ситуації самоперевірки (перестрибнути з даху на дах 5-ти поверхових будинків; стрибати у воду з високої скелі, не знаючи дна і глибини, бешкетування зі зброєю тощо);
- Аналіз думок про себе, висловлених оточуючими. Дорослі й ровесники користуються різними критеріями оцінювання старшокласників, які іноді протиставляються – те, що схвалюють ровесники, засуджують батьки.

Уявлення про себе розрізняється з узагальненим образом своїх одноліток («Ми») як за змістом, так і за системою оцінок. Хлопці вважають себе менш сміливими, менш комунікабельними та життєрадісними, ніж однолітки, але добрішими і з краще розвинутою здатністю зрозуміти іншу людину. Дівчата ж приписують собі меншу комунікабельність, але більшу щирість, справедливість та вірність (І. С. Кон, В. О. Лосєнков).

У десятикласників нижча дисперсія у показниках самооцінки, ніж у випускників (І.Ю. Кулагіна). У більшості учнів вона стабільно висока і порівняно безконфліктна. Переважає оптимістична оцінка себе, своїх можливостей, впевненість переважає над тривожністю. На момент закінчення школи, коли потрібно робити реальний вибір свого майбутнього, не всі учні спроможні зберегти стабільну самооцінку. Частина випускників зберігає оптимістичну, дещо завищену самооцінку, в інших самооцінка надмір завищена, охоплює всі сторони життя, в ній переплітається реальність з бажаним; треті (переважно дівчата) мають низьку, конфліктну самооцінку, невпевнені у собі, гостро переживають невідповідність своїх прагнень наявним можливостям.

Узагальнена самооцінка відображається у самоповазі, яка становить досить стійке утворення, що змінюється поступово. Уявлення про власну самооцінність часто є перебільшеним. Це виглядає як юнацька самовпевненість, що не витримує перевірки реальними справами, і розцінюється оточуючими як хвалькуватість, невідання дотримуватись свого слова.

У протилежному випадку спостерігається знижена самоповага, яка робить людину бездіяльною, невпевненою, самотньою. Такі молоді люди хворобливо реагують на критику, гумор. У них переважає екстернальний локус контролю: вважають, що головна причина невдач у тому, що оточуючі не помічають їх позитивних якостей. Для таких учнів сприятливими є ситуації, де можна провинути себе з кращого боку, досягти успіху.

ВИСНОВКИ про розвиток самосвідомості старшокласника:

- самосвідомість старшокласника відзначається егоцентризмом, що дозволяє йому відкрити свій унікальний внутрішній світ й сприяє становленню світогляду;

- інтенсивно розвивається сприймання себе як особи певної статі;

- загострюється потреба переосмислення свого «Я», що пов'язана із різкими й бурхливими змінами зовнішності, з появою нових переживань, з перспективами життєвого самовизначення;

- у юнацтва посилюється самоспостереження, рефлексія власних переживань, інтерес до внутрішнього світу людини взагалі;

- вдалий пошук свого «Я» призводить молоду людину до самоприйняття своєї особистості, а невдалий – до її самозаперечення, самовідторгнення;

- самооцінка у ранній юності стає більш диференційованою, раціональною, аргументованою.

Емоційна сфера старшокласників складна та різнобарвна. Вона стає більш насиченою та гнучкою порівняно із підлітком, зростає її керованість та контрольованість. Зменшується вміст афективних реакцій, емоційне життя є інтенсивним, хоча стає менш бурхливим і більш стабільним. Так, юнаки та дівчата, незалежно від типу нервової системи, значно стриманіші й врівноваженіші порівняно з підлітками (О. В. Кучменко).

Значного рівня розвитку досягають вищі почуття, які зумовлюють цілу низку потреб: естетичних, інтелектуальних, соціально-моральних. Завдяки високій значущості для старшокласника спілкування на засадах партнерства у нього особливо інтенсивно розвиваються соціальні почуття: емпатія, почуття взаєморозуміння, духовної єдності, чуйності тощо.

В емоційному портреті старшокласника все більш помітними стають індивідуально-типологічні особливості. Дозрівання темпераменту зумовлює його вплив на процес емоційного життя. Серед школярів чітко вирізняються екстравертовані та інтравертовані типи. Перші відкрито і виразно демонструють свої переживання, другі – зовні малоемоційні, спостерігачу важко визначити їхні переживання.

У вольовій сфері зростає рівень свідомого самоконтролю, пов'язаного із прагненням відповідати вимогам групи. Водночас, рівень самоконтролю ще нестійкий і ситуативний. У різних ситуаціях один і той же старшокласник може поводитись досить непередбачувано. Бракує старшокласнику і вміння докладати систематичні зусилля при подоланні перешкод, що виявляється як слабкість волі, залежність від зовнішніх впливів, безвідповідальність, ненадійність, схильність легко і безпричинно ображатися тощо. При нервово-психічних навантаженнях самоконтроль старшокласника значно знижується.

У старшокласника досить виразно проявляється певний тип темпераменту, основні структури якого задаються ще в підлітковому віці. Рання юність відзначається посиленням інтегральних зв'язків між його елементами, внаслідок чого полегшується управління особистістю власними реакціями (В. С. Мерлін). Типологічні особливості нервової системи гостро проступають у поведінці старшокласника, маючи у крайніх своїх проявах вигляд

акцентуацій, що виникають на ґрунті природжених особливостей нервової системи при наявності несприятливих соціальних умов. При поглибленні акцентуацій вони переходять у патологічні розлади психіки – психопатії (О. Є. Лічко).

Серед старшокласників найчастіше зустрічаються наступні акцентуації (К. Леонгард).

Застраювання – стан збудження поєднується з впертістю, недовірливістю, нетерпимістю до критики й заперечень.

Демонстративність – амбіційність, хизування, хвалькуватість, зухвалість, прагнення будь що підкреслити свою значущість, здатність непередбачуваних дій з метою привернення до себе уваги оточуючих.

Екзальтовані – легко збуджуються та піддаються навіюванню, схильні до афектів, до надміру яскравого виявлення емоцій захопленості, здивування, натхнення, суму, розпачу. Загострення цих рис призводить до нерозбірливості молодих людей у знайомствах, схильності до непродуманих, авантюрних вчинків

Тривожні – постійно очікують небезпеку, боязкі, сором'язливі, нерішучі, поступливі, властива реакція втечі, а не подолання скрутних обставин. Замкнутість «тривожних» старшокласників може перерости у хворобливу самоізоляцію або й почуття власної неповноцінності тощо.

Поряд з високою емоційною чутливістю та вразливістю старшокласників у них інтенсивно формуються способи психологічного захисту (І. С. Кон).

ВИСНОВКИ про емоційно-вольову сферу людини у ранній юності:

- емоційна сфера старшокласників стає більш насиченою та гнучкою порівняно із підлітком, зростає її керованість та контрольованість;
- емоційне життя юнацтва є інтенсивним, хоча менш бурхливим і більш стабільним; значного рівня розвитку досягають вищі почуття та відповідні їм потреби (естетичні, інтелектуальні, соціально-моральні);
- виразності набувають індивідуально-типологічні особливості емоційної сфери юнаків;
- у вольовій сфері зростає рівень свідомого самоконтролю, пов'язаного із прагненням відповідати вимогам групи;
- рівень самоконтролю ще нестійкий і ситуативний, що створює сприятливий ґрунту для появи у юнаків акцентуацій характеру.

Система спілкування і взаємин у старшокласників. У взаєминах з батьками зберігається прагнення старшокласників до рівності й автономії, що проявляється на таких рівнях:

- поведінковому – прийняття самостійних рішень щодо особисто важливих питань (вибір друзів, проведення дозвілля, підбір одягу);
- емоційна – наявність власних уподобань, незалежних від батьків;
- моральна і ціннісна – наявність власних поглядів та оцінок (І. С. Кон).

Емоційна автономія супроводжується значними труднощами у спілкуванні, якщо батьки несерйозно сприймають нові переживання і бажання своїх дітей: часто глузують або засуджують їх дії чи зовнішність; критикують їх

захоплення, друзів, зловживають заборонами. Внаслідок допущених дорослими помилок у старшокласника виникає відчуженість, замкненість, таємниці тощо.

Морально-ціннісна автономія демонструється, як правило, у зовнішніх аспектах: слідування моді, екстравагантна поведінка, способи проведення дозвілля. У принципових питаннях подальшого життєвого самовизначення (вибір професії) старшокласники більшою мірою покладаються на батьків.

Взаємини з ровесниками. Відчуття самотності, переживання власної непотрібності, зумовлені віковими суперечностями становлення особистості, викликають у молодих людей нестримне прагнення до об'єднання і спілкування з однолітками, у товаристві яких вони сподіваються знайти такі гостро потрібні їм емоційне тепло, розуміння, визнання власної значущості тощо.

Найважливіше для старшокласника – бути прийнятим, заслужити схвалення, мати престиж серед одноліток.

Коло спілкування старшокласників відзначається, як розширенням його сфери, так і поглибленням взаємин (І. С. Кон, В. О. Лосенков). Розширення сфери спілкування виявляється у наступному. Збільшується тривалість спілкування з товаришами (3–4 години в будні, 7–9 годин у вихідні та святкові дні). Зростає кількість референтних соціальних груп, до яких входить підліток (клас, спортивна команда, компанія друзів за місцем проживання). Вимоги цих груп різноспрямовані й суперечливі, що ставить молоду людину перед необхідністю вибору. Ставлення старшокласників до ровесників вкрай некритичне, процвітає наслідування і конформізм. Виникають юнацькі неформальні об'єднання, що прагнуть функціонувати за межами контролю і опіки з боку батьків і педагогів. Ці об'єднання змішані за віком і соціальним статусом їх учасників. Вони мають значний вплив на старшокласників і можуть негативно позначатись на їх подальшій долі, слугуючи осередками початкового алкоголізму, наркоманії, ігроманії тощо. У деяких випадках такі групи коять протиправні дії і навіть носять кримінальний характер.

У неформальних об'єднаннях суттєво інша соціометрична структура, ніж у шкільному класі. Учні, непопулярні серед однокласників, можуть займати тут високий статус, або навіть бути лідерами. З іншого боку, неформальні юнацькі об'єднання на завжди мають антисоціальний характер, але залишаються при цьому замкненими утвореннями, які зберігають у таємниці від близьких дорослих своє «внутрішнє» життя з його нормами і цінностями. Це дає підставу говорити про наявність юнацької субкультури.

Поглиблення взаємин з оточуючими виражається у диференційованості манери спілкування з різними людьми та групами, у вибірковості та вимогливості стосовно близьких друзів.

Високої вибірковості взаємини старшокласників набувають у дружбі. Юнацька дружба більш стійка і глибока, ніж підліткова. Вона вимагає від друзів глибоко довірливих (інтимних) стосунків, емоційного тепла,

відвертості, відданості. Юнак прагне розкрити себе перед іншими і найкраще це вдається у спілкуванні з другом, який розуміє з півслова.

Тому для оточуючих, які спостерігають за розмовою двох друзів, вона може здаватись пустопорожньою і беззмістовною розмовою, а насправді високоцінною для самих старшокласників. Разом із прагненням до довірливих контактів між друзями, у старшокласника виразно проявляється неухильність до переживань іншого, сконцентрованість на власних проблемах, що призводить до незадоволеності дружніми контактами, виникнення почуття відсутності взаєморозуміння.

З'являється потреба у коханні – спочатку в дівчат, – духовність якого бере початок у дружбі й любові до близьких (до батьків, сестер). Виникають серйозні захоплення, багато хто розпочинає статеве життя. Кохання у цьому віці оповите мріями та романтикою, мало орієнтоване на реальні особистісні риси один одного. Кохання і дружба, з одного боку, вимагають розвиненої самосвідомості їх суб'єктів, а з іншого, сприяють розвитку рефлексивних механізмів особистості.

ВИСНОВКИ про систему спілкування і взаємин у старшокласників:

- у взаєминах з батьками зберігається прагнення старшокласників до рівності й автономії;
- у товаристві ровесників юнацтво задовольняє гострі потреби в емоційному теплі, розумінні, визнанні власної значущості;
- коло спілкування старшокласників відзначається, як розширенням його сфери, так і поглибленням взаємин;
- виникають юнацькі неформальні об'єднання, що прагнуть функціонувати за межами контролю й опіки з боку батьків та педагогів і створюють юнацьку субкультуру;
- юнацька дружба більш стійка і глибока, ніж підліткова;
- з'являється потреба у коханні, яке у цьому віці оповите мріями та романтикою, мало орієнтоване на реальні особистісні риси один одного.

Психологічні вимоги до форм і методів виховання у молодшому шкільному віці: велику роль у функціонуванні психіки дитини відіграють наочно образні пам'яті і мислення, тому велике значення для вихованців починає відігравати приклад навколишніх або ж літературних персонажів. Найдоцільнішими тут стають поряд із текстовими контекстні виховні впливи, які базуються на реальних або художньо відтворених зразках: включення у колективну взаємодію, стимуляція пізнавальної активності і міжособистісного спілкування, демонстрація вчителем моральних якостей, орієнтація на нормативний взірець, схвалення нормативної поведінки, заохочення дитини до участі у виховних заходах;

Психологічні вимоги до форм і методів виховання у підлітковому віці : у вихованців підвищена емоційна чутливість, посилена розвитком їхнього абстрактно-логічного мислення, тісно пов'язаного зі здатністю людини виявляти неочевидні факти та їхні зв'язки. Це обумовлює можливість використання непрямих виховних впливів – підтексту, до якого вихованці меншого віку просто не чутливі. Дієвими є переконання у необхідності діяти

відповідно до норм і правил, підтримання бажання стати дорослим, активізація розвитку розумових здібностей, трудових умінь та навичок, схвалення прагнення до морального та етичного росту, стимулювання потреби у самопізнанні та самовизначенні, педагогічна оцінка діяльності та поведінки;

Психологічні вимоги до форм і методів виховання у юнацькому віці допускається використання текстових і підтекстових форм виховного впливу, допомога у професійному самовизначенні особистості, підтримка у реалізації соціальних функцій, у моделюванні життєвого сценарію тощо.

Особливу увагу при організації виховних впливів слід приділяти використанню змісту провідної діяльності: *молодший шкільний вік* – провідною діяльністю є учбова діяльність. Через пряму залежність оцінки діяльності дитини від усвідомлювання й виконання нею певних норм і правил шкільного життя, у цьому віці стає характерним підвищений інтерес до того, як належить діяти у різних ситуаціях, до змісту моральних норм поведінки, виникає активне прагнення дотримуватися таких норм. Актуальним є розвиток довільного рівня моральної саморегуляції поведінки молодшого школяра, вміння діяти цілеспрямовано, за заздалегідь визначеною метою;

підлітковий вік – провідною діяльністю є інтимно-особистісне спілкування з однолітками і значимим соціалізуючим фактором стає група однолітків. З огляду на це необхідно приділяти особливу увагу таким нормам і цінностям, яким надається перевага у підліткових групах, через тактовне управління такими групами запроваджувати в них суспільно значущі моральні норми та ідеали, конкретизувати їх реалізацію у реальних життєвих ситуаціях міжособистісної взаємодії, створювати умови для розвитку самосвідомості підлітків, формування самоповаги, почуття власної гідності. Для підлітків важливим є вміння вихователя підтримати їхню ініціативу, допомогти їм знайти відповідні засоби й способи її реалізації;

юнацький вік – провідною діяльністю є учбово-професійна діяльність, що сприяє самовизначенню особистості у реальних умовах життя, свідомій регуляції поведінки на основі розуміння морального обов'язку (роблю так, бо це – поведінка, гідна зрілої особистості). У зв'язку з цим юнакові потрібно допомогти побачити прояви моральних принципів у реальній практиці людських відносин, конкретизувати абстрактні моральні положення. Особливого значення набувають приклади поведінки інших людей, власний досвід моральної активності юнака.

Самовиховання – діяльність людини, спрямована на змінення власної особистості відповідно до свідомо поставлених цілей, сформованих ідеалів і переконань.

Самовиховання передбачає певний рівень розвитку особистості, її самосвідомості, здатності до самоаналізу за умови свідомого співставлення власних вчинків із вчинками інших людей, а також стійкої установки на постійне самовдосконалення шляхом здійснення вольових зусиль.

Самодетермінація особистості, її моральна свобода виявляється у акті відповідальності, що обумовлює перебіг самовиховання:

- самостійність як здійснення особистістю вибору способу діяльності (або спілкування) й досягнення результату при встановленні нею як рівня складності виховної діяльності, так і часу та меж її здійснення;
- незалежність від зовнішнього контролю внаслідок перетворення зовнішнього обов'язку у внутрішню потребу, яка регулюється вже через самоконтроль;
- усвідомлення цілісності поставленої задачі, справи, що виконується;
- впевненість у власних силах, сумісність їх із прийнятим завданням ..

Самовиховання здійснюється у процесі самоуправління на основі сформульованих людиною цілей, програми дій, контролю за виконанням програми, оцінки отриманих результатів, самокорекції. Самовизначення є свідомим вибором людиною свого життєвого шляху, цілей, цінностей, моральних норм, професії, умов життя.

Методи самовиховання:

- самопізнання, що включає самоспостереження, самоаналіз, самооцінювання, самопорівняння;
- самовладання, що спирається на самопереконавання, самоконтроль, самонаказ, самонавіювання, самопідкріплення, самозвіт, самопримушування;
- самостимулювання, що передбачає самоствердження, самосхвалення, самопокарання, самообмеження.

Прийоми самовиховання :

- самозобов'язання – добровільне завдання самому собі усвідомлюваних цілей і задач самовдосконалювання, рішення сформулювати у себе ті чи інші якості;
- самозвіт – ретроспективний погляд на прожитий період життя;
- осмислення власної діяльності і поведінки, виявлення причин успіхів і невдач;
- самоконтроль – систематична фіксація свого стану і поведінки з метою попередження небажаних наслідків.

Ефективне забезпечення повного циклу самовиховання вимагає відособистості розвинутих форм особистісної рефлексії й волі.

Проблема самовиховання особистості стає особливо актуальною у підлітковому та юнацькому віці.

Для підлітка першочерговим є питання мети, заради якої він готовий мобілізувати себе на подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод активності. Тому потреба у самовихованні підлітка обумовлена емоційною приналежністю мети, що спирається на його інтереси й захоплення. Вирішальну роль у самовихованні підлітка починає відігравати самооцінка особистості. Її дієвість значною мірою залежить від співвідношення раціонального та емоційного компонентів самооцінки. Важливими мотивами самовиховання підлітка стають прагнення стати дорослим, незадоволеність підлітка собою як усвідомлення власних вад і невідповідності прийнятим ідеалам.

Суттєвим стимулом самовиховання для підлітка є усвідомлення ним соціальної привабливості у сучасному суспільстві образу морально вихованої, вольової людини як людини із сильним характером. Наприклад, для дівчини сильний характер – це запорука самореалізації у суспільстві, а для хлопця, окрім того, - це суттєвий елемент його маскулітності, спроможність протистояти негативній сильній волі зовнішнього оточення.

Передумовами організації ефективного самовиховання у цьому віці виступають:

- певний досвід самостійної поведінки й діяльності;
- настійна потреба у самореалізації вихованця;
- адекватність самооцінки підлітка;
- критичність мислення як розвиток уміння бачити власні вади;
- позитивне ставлення підлітка до власних потенційних можливостей;
- впевненість у собі;
- здатність до вольового зусилля.

Проте брак соціальної компетентності у цьому віці спричиняє слабкість вираження виконавської ланки корекції власної поведінки, потребує доброзичливої допомоги вихователя.

У юнацькому віці, завдяки самоусвідомленню свого професійного й особистісного самовизначення, зміцнення зв'язків самовиховання із самоосвітою й світоглядом, самовиховання набуває більш систематичного, зрілого й цілеспрямованого характеру. Зростає результативність цього процесу, чому сприяють:

- підвищення самокритичності юнака в оцінці власної поведінки й психологічних характеристик;
- усвідомлення необхідності самовиховання як складного й тривалого процесу роботи над собою;
- усвідомлення необхідності значних систематичних зусиль протягом усього свідомого життя людини.

Виникнення в особистості потреби у самовихованні є свідченням результативності виховного педагогічного впливу сім'ї, школи й інших соціальних інститутів. Така установка доводить факт прийняття вихованцем цілей суспільного виховання, його прагнення до самоорганізації й свідомого управління власною життєдіяльністю.

Корекція порушень поведінки дітей.

У широкому розумінні важковиховуваність – це поняття, що пояснює випадки труднощів, з якими стикається вихователь при організації і здійснюванні виховного процесу. У вузькому розумінні цей термін використовується для позначення наближеного до норми рівня відхилень у поведінці дитини (на відміну від правопорушень і патології психічної активності), який потребує відповідної уваги й спеціальних зусиль вихователя для подолання його. *Важковиховуваність зумовлюють:*

- певні психофізіологічні особливості дитини (надмірна дратівливість, збудливість нервової системи або, навпаки, - високий рівень загальмованості реакцій);
 - недостатня вікова розвиненість мотиваційної, афективної та вольової сфер вихованця, його психічних процесів;
 - соціально-психологічні вади розвитку (знижена здатність до вольової адаптації, неадекватна самооцінка й рівень домагань дитини, нерозвиненість здатності до ефективної комунікації, низький рівень соціалізованості тощо).
- Англійські психологи Дж.Хевіт і Р.Дженкінс пропонують розрізняти дві категорії важковиховуваних:*

- діти із «соціалізованими формами» анти суспільної поведінки, які достатньо емоційно врівноважені, завдяки розвиненим механізмам психологічної адаптації досить легко пристосовуються до соціальних норм усередині антисуспільних груп друзів або родичів, до яких вони належать;
- діти із не соціалізованою анти суспільною агресивною поведінкою, які, як правило, перебувають у поганих стосунках з іншими дітьми, членами своєї сім'ї і мають значні емоційні розлади, які проявляються у негативізмі, агресивності, зухвалості й мстивості.

П.Скотт, розвиваючи погляди своїх колег, довів, що категорія соціалізованих «важких» підлітків розпадається ще на дві групи:

- підлітки, які не засвоїли ніякої системи норм поведінки;
- підлітки, які засвоїли анти суспільні форми поведінки.

Важковиховувані діти вимагають спеціального підходу, активного педагогічного виховання і психологічної корекції.

Техніка педагогічної дисципліни базується на свідомому контролі вихователем поведінки вихованця із позиції соціально прийнятих еталонів людської активності. Техніка зовнішньої дисципліни орієнтована на досягнення максимальної слухняності дитини й відповідності її поведінки вимогам вихователя. Техніка внутрішньої дисципліни базується на вихованні у дитини самодисципліни, передання їй певних цінностей, які набувають для неї статусу керівних принципів власної активності. У психологічному аспекті техніка внутрішньої дисципліни є більш доцільною, оскільки враховує потреби самої дитини, недисциплінованість якої визначається здебільшого емоційними, а не раціональними причинами(табл.).

Налагоджування дисципліни серед вихованців передбачає дотримання таких принципів:

- відділення почуттів від дій. Дитина повинна усвідомлювати, що дорослий позитивно її сприймає у будь-яких ситуаціях, проте певні її дії є неприйнятними і мають змінитися;
- уважно вивчати стан дитини й при необхідності гармонізувати його. Дії дитини на фоні емоційного розладу необхідно розглядати як симптом глибших емоційних проблем, психологічної дезадаптації;
- відповідати на почуття вихованців у режимі активного слухання, дозволити виговоритися, допомогти дитині звільнитися від напруги у соціально прийнятний спосіб;

- дистанціюватися при обговоренні покарання, сприяти усвідомленню дитиною закономірності санкцій за певний вчинок;
- залучати дитину до вибору способу покарання, спираючись на результати рефлексії:
- накласти безапеляційні обмеження на небезпечні й руйнівні дії вихованців, допомогти їм спрямувати свої дії по іншим дозволеним каналам, моделюючи соціально прийнятний вихід із ситуації, що склалася.

Причини порушень дисципліни дітьми

Емоційні причини недисциплінованості дитини	Емоційні переживання дорослого	Шляхи усування причин недисциплінованості дитини
Боротьба за увагу дорослих: відсутність позитивної уваги дорослих до дитини компенсується покараннями як реакцією на її неслухняність	Почуття роздратування	Позитивно увага у вигляді сумісних занять, розмов, ігор та інших видів спільного проведення часу з дитиною
Боротьба за самоствердження супроти зайвої опіки дорослих, бажання жити «власним розумом»	Почуття гніву	Зменшення контролю за поведінкою дитини, утримання від непринципових вимог і зайвої допомоги
Емоційний біль, бажання помсти за образу, якої раніше завдали дорослі	Почуття образи	Розуміння причини болю дитини й докладання зусиль до усунення її
Втрата віри у себе, у власні сили й власний успіх	Безнадійність і відчай	Переосмислення здібностей дитини, знаходження для неї доступного рівня завдань, організація спільної з нею діяльності